

पुष्पिमा

इतिहास-प्रधान त्रैमासिक पत्रिका

२३
पू
र्णा
३३

५/५

४ वर्ष

१ अङ्क

संशोधन-मण्डल

तदिह न गुणदोषौ योजनीयावलीकौ
कथमपि महता यत्संस्कृतोऽयं श्रमेण ।

—धातुदेव शास्त्री

[धरे मिहिनेत गरी यो तयार गरिणको छ । त्यस कारण यहाँ झूठो गुण भथवा दोष
नलाइविनुहोला ।]

पुस्तिका

४
वर्ष

१
अङ्क

[इतिहास—प्रधान त्रैमासिक पत्रिका]

सम्पादक—

गौतमवज्र वज्राचार्य

महेशराज पन्त

प्रकाशक तथा प्रबन्धक—

धनवज्र वज्राचार्य

(संशोधनमण्डलद्वारा)

सहयोगीहरू—

रामजी तेवारी

देवीप्रसाद भण्डारी

शङ्करमान राजवंशी

दिनेशराज पन्त

विषयसूची

१. लिच्छविकालको लौकिक जीवनमा
गोष्ठीको स्थान — धनवज्र वज्राचार्य १ ६
२. नोलवाराहीको जिष्णुगुप्तको पालाको
अप्रकाशित अभिलेख " ७-८
३. भक्तपुरका मल्ल राजासंग सम्बन्ध
राख्ने घरःपौ (लगत) — शङ्करमान राजवंशी ८-१५
४. व्यासफुको ऐतिहासिक ध्याख्या — गौतमवज्र वज्राचार्य १५-२५
५. श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको समयका
निश्चित संवत् र तिथिमितिहरू — देवीप्रसाद भण्डारी २६-३३
६. धीर भक्ति थापा — महेशराज पन्त ३३-४२
७. दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेका परिवार — दिनेशराज पन्त ४२-५०
८. दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले
बनाएको रत्नदीप — रामजी तेवारी ५०-५५
९. शुल्बसूत्र (वैदिक रेखागणित)को
एक झलक — नयराज पन्त ५५-८२
१०. त्रिकोणमिति (ज्योत्पत्ति) — नयराज पन्त ८२-९०
- हाम्रो वक्तव्य ९१-९९

लिच्छविकालको लौकिक-जीवनमा गोष्ठीको स्थान

—धनवज्र वज्राचार्य

‘गोष्ठी’ शब्दबाट ‘गूठी’ शब्द बनेको हो । हाम्रो यहाँ प्रशस्त गूठीहरू अहिलेसम्म चलेर आइरहेका छन् । धार्मिक क्षेत्रमा गूठीले जुन स्थान लिएको छ, त्यसदेखि धेरै परिचित छन् । यस कारण ‘गूठी’को परिचय दिनु आवश्यक छैन भने पनि हुन्छ । तर लिच्छविकालमा गोष्ठीको रूप अहिलेको भन्दा अलि भिन्न थियो । अहिले धार्मिक काम कुरालाई छोडेर लौकिक जीवनसंग गूठीको त्यत्तिको सम्बन्ध रहेको छैन । यस कारण गूठी-पद्धतिमा आस्था पनि घट्दै आइरहेको पाइन्छ । लिच्छविकालमा त्यस्तो थिएन । त्यस बेला धार्मिक काम कुरामा मात्र ‘गोष्ठी’ सीमित थिएन । लौकिक जीवनसंग सम्बन्ध राख्ने गोष्ठीहरू पनि थिए । यस कारण लिच्छविकालको लौकिक जीवन कस्तो थियो भन्ने बुझ्नाका लागि ‘गोष्ठी’को परिचय पाउनु आवश्यक छ तथा वर्तमान गूठी-परम्पराको मूल भेट्टाउन पनि लिच्छविकाल-सम्म पुग्नुपर्छ ।

लिच्छविकालमा आवश्यक काम कुरा मिली चलाउने, स्थानीय संघको अन्तर्गत रही जीवन बिताउने बानी जनतामा बसेको थियो भन्ने चर्चा मैले अन्त गरिसकेको छु* । गोष्ठी पद्धतिको उत्पत्तिमा पनि त्यही मिली काम गर्ने भावना आधार बनेको थियो । जसरी शासन र अरू लौकिक काम कुरा चलाउन ग्रामपाञ्चालीद्वारा सामूहिक रूपमा काम गर्ने बानी बस्यो, त्यस्तै धार्मिक र केही लौकिक काम कुरा चलाउन पनि सामूहिक रूपमा एउटा व्यवस्थान्तर्गत रही काम गर्ने भावनाले ‘गोष्ठी’ पद्धतिलाई जन्मायो र हुर्कायो । यो कुरा लिच्छविकालको लौकिक जीवनको एक विचारणीय पक्ष थियो ।

कुनै श्रद्धालु व्यक्ति वा शासकले धार्मिक कुरा चलाउन वा लोकको हित हुने कामको लागि अर्पण गरेको चल अचल सम्पत्तिलाई नियत रूपमा उपयोग गरी निश्चित उद्देश्य-प्राप्ति गर्न ‘गोष्ठी’ खडा गरिएका हुन्थे । त्यस बेलाका यस्ता गोष्ठी मुख्य रूपमा दुई किसिमका देखिएका छन् । एक थरी आफ्नै परिवारको अधीनमा रहेको, अर्को थरी अरू नियत व्यक्तिलाई सुम्पेको । पहिलो किसिमको गोष्ठी दाताको सन्तानदरसन्तानले आफ्नो विवेकअनुसार चलाउने किसिमको हुन्थ्यो । त्यस किसिमको गोष्ठीसंग अरू व्यक्तिको त्यत्तिको सरोकार रहँदैनथ्यो । दोस्रो किसिमको गोष्ठी दाताको सन्तानको अधीन नरही नियत व्यक्ति र निश्चित व्यवस्थाको अन्तर्गत रहन्थ्यो । यस्ता गोष्ठीको तात्कालिक लौकिक जीवनसंग निकै सम्बन्ध

* ‘पूणिमा’ १२ पूर्णाङ्कका १-१६ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

रहेको हुन्थ्यो । लोकको हितको लागि बनेका यस्ता गोष्ठी र गोष्ठीका सदस्य गौष्ठिक (गुठियार) हरूको लोकमा प्रतिष्ठा थियो । तात्कालिक शासकहरूले यस्ता संघटनलाई सुविधा दिई प्रोत्साहन दिएको उल्लेख पाइन्छ । यसरी गोष्ठी-पद्धति लिच्छविकालको जनजीवनको अभिन्न अङ्ग जस्तै बनेको थियो ।

अब यी कुरा तात्कालिक अभिलेखको उद्धरणसाथ विचार गर्नुपरेको छ ।

यस प्रसङ्गमा पहिले पाटन वज्रटोलको रुद्रदेवको पालाको अभिलेखको उद्धरण यहाँ गर्दछु । हुनत यो अभिलेख ने. सं. २९२ (वि. सं. १२२८)को हो । यसो हुनाले लिच्छविकालभन्दा अलि पछिको हो । तैपनि लिच्छविकालकै परम्पराको हुनाले गोष्ठीबारे बुझ्न सो अभिलेखबाट रूढत पाइन्छ । सो अभिलेख यस प्रकारको छ—

“अब्दे याति भुजग्रहाक्षिगुणिते मासे तथा कार्तिके
रुद्राह्वे नृपतौ च शासति भुवं चन्द्रो जयाद्यः सुधीः ।
पाश्र्वं पट्टिकया सहामलजलद्रोणीमिमां दत्तवान्
मार्गोन्मार्जनगोष्ठिकामु निहितं क्षेत्रञ्च तृरोपणम् ॥

तत्पट्टिकापटलाच्छादनाय च शिवकाचतुष्टयम् ।”

(अभिलेख-संग्रह २ भागको १३ पृष्ठमा यो छापिएको छ ।)

[ने. सं. २९२ (वि. सं. १२२८) कार्तिक महीनामा, राजा रुद्रदेवले शासन गरिरहनु-भएको वेलामा, बुद्धिमान् जयचन्द्रले सफा पानी आउने यो जलद्रोणी (टुटेधारा) र नजीकै पाटी बनाई दान गरे । ‘बाटो बढाने’ गोष्ठीमा तीन रोपनी खेत दान गरे । त्यो पाटीको छाना हाल चार शिवका (तात्कालिक मुद्राविशेष) दिए ।]

यहाँ जयचन्द्र भन्ने व्यक्तिले पाटी, टुटेधारा बनाई दान गरेको कुरा परेको छ । थाकेका बटुवालालाई बस्न सुविधा होस्, तिर्खाएका व्यक्तिले पानी पिउन पाऊन् भन्ने भावनाले गरिएको यी दानको लौकिक जीवनसंग प्रत्यक्ष सम्बन्ध थियो तैपनि ‘पाटी पौवा बनाए धर्म हुन्छ’ भन्ने परम्परा प्राचीन कालदेखि चलेर आएको हुनाले धार्मिक भावनाले यो काम भएको छ भन्ने स्पष्ट छ । तर यस अभिलेखमा जयचन्द्रले ‘बाटो बढाने’ गोष्ठीमा तीन रोपनी खेत राखेको उल्लेख पनि परेको छ । यसमा चाहिँ त्यस बेलाको लौकिक अवस्थाको अलिकता प्रतिबिम्ब परेको छ । “हामीले आफू बस्ने ठाउँका बाटाहरू बढारेर सफा राख्नुपर्दछ, यसो भए निरोगी बन्न सकिन्छौं । यस्ता गोष्ठी चलाउन मात्र गरेर यो काम हुने होइन, एउटा व्यवस्था बाँधी पालो पालो गरी यो काम चलाउनुपर्छ” भन्ने भावनाले त्यस बेला ‘बाटो बढाने’ गोष्ठी बनेका रहेछन् । यस्ता गोष्ठी चलाउन आयस्ताको आवश्यकता पर्ने हुनाले यस्ता गोष्ठीमा हुने-पुग्नेले केही दिनु असल हो, पुण्यको काम हो भन्ने धारणा पनि त्यस बेला बसेको रहेछ । यसै हुनाले जयचन्द्रले पाटी पौवा बनाउँदा ‘बाटो बढाने’ गोष्ठीमा पनि खेत दान दिएको हो भन्ने बुझिन्छ ।

यो सानो उदाहरणले पनि उहिलेका 'गोष्ठी'को बारेमा विचार गर्न निकै मदत दिएको छ । बाटो बढाउँने गोष्ठीको सम्बन्ध सोझो रूपमा लौकिक जीवनसंग छ भन्ने स्पष्ट छ । यस कारण लौकिक सुविधाको लागि पनि त्यस बेला 'गोष्ठी' कायम भएका रहेछन् भन्ने कुराको झलक यताबाट पाइन्छ ।

लिच्छवि राजा नरेन्द्रदेवको अनन्तलिङ्गको अभिलेखमा पनि बाटो बढाउँने, मर्मट गर्ने कामको लागि अलिकता रकम छुट्ट्याएको उल्लेख परेको छ—

“अत्र च मर्यादा कुलपतिना देया कार्तिकशुक्लैकादश्याम्भार्गसंस्कारार्थन्तण्डुलमानिका ४……”

(अभिलेख—संग्रह १ भागका ३५-३८ पृष्ठमा यो छापिएको छ ।)

[यसको ब्यहोरा यस प्रकारको छ—कुलपतिले कार्तिक शुक्ल एकादशीको दिन बाटोको सुधारको लागि चार मानिका चामल दिनु ।]

लेलेको अभिलेखमा अंशुवमाले लेम्बटीद्रङ्ग (लेलेभेकको इलाका) भित्र पर्ने अनेक गोष्ठीको आयस्ता तोकिदिई व्यवस्था बाँधेको कुरा परेको छ । सो अभिलेखबाट लिच्छविकालका गोष्ठी-बारे निकै प्रकाश पर्छ । यस कारण त्यसको उद्धरण यहाँ गर्नुपरेको छ—

“स्वस्ति मानगृहादपरिमितगुणसमुदयोऽस्त्रासितयशा बप्पपादानुद्धघातो लिच्छविकुलकेतुर्भट्टारक-महाराजश्रीशिवदेवः कुशली लेम्बटीद्रङ्गनिवासिनः प्रधानपुरस्सरान्कुटुम्बिनः कुशलप्रश्नपूर्वं समाज्ञा-पयति विदित्तम्भवतु भवतां यथैतस्यां युष्मद्ग्रामसीमाभ्यन्तरभूमौ पूर्व्वराजभिरन्यैश्च साधुभिः श्रेयोभिवृद्धये क्षेत्राण्यतिसृष्टकान्यासंस्तेषामेव कैश्चिदप्यनाक्षेपाय चिरस्थितिनिमित्तमनुपरतपुण्यसन्तानोपचीयमानविशदकीर्त्तिमालामोदितदिगन्तरः श्रीमहासामन्तांशुवर्मास्मदनुमोदनया शिलापट्टशासन-मिदन्दत्तवान् ।

क्षेत्रपरिमाणं सिंहमण्डपे भगवद्वासुदेवब्राह्मणगौष्ठिकानाम्मा २० आरोग्यशालायाः मा २०० माध्वशालायाः मा ७५ प्रदीपगौष्ठिकानाम्मा ६० पश्चिमशालायाः मा ६० पानीयगौष्ठिका-नाम्मा ४० विश्वेश्वरस्य मा १० ब्राह्मणगौष्ठिकानाम्मा १० प्रदीपगौष्ठिकानाम्मा १० पौलम्पा-नीयगौष्ठिकानाम्मा १० मल्लयुद्धगौष्ठिकानाम्मा ६८ धूपगौष्ठिकानाम्मा २ इन्द्रगौष्ठिकानाम्मा ४ उत्तरशालायाः मा १२ वादित्त्रगौष्ठिकानाम्मा १०……रस्य मा ४० प्रदीपगौष्ठिकानाम्मा ८ अर्चनीगौष्ठिकानाम्मा २ ध्वजगौष्ठिकानाम्मा १७ प्र……गौष्ठिकानाम्मा २० प्रणालीगौष्ठिकानाम्मा ८ ब्राह्मणसानात्थ्यगौष्ठिकानाम्मा १० ह्रिद्विमशालाया मा……प्रदीपगौष्ठिकानाम्मा ८ प्रवहणगौष्ठिका-नाम्मा २० उत्तरशालायाः मा २० पूर्व्वशालाया मा १० ध्वजगौष्ठिकानाम्मा ११ भूयो ध्वज-गौष्ठिकानाम्मा १० मल्लयुद्धगौष्ठिकानाम्मा ३ अर्चनीयगौष्ठिकानाम्मा ४ इन्द्रगौष्ठिकानाम्मा ६ पूर्व्वशालायाः मा १० भगवतश्चूडिकेश्वरस्य पाञ्चालिकै……मानङ्ग्रामस्य पूर्व्वतः मा ४० पश्चिम-तश्च मा ४०

तदेषां क्षेत्राणाम् केनचिदाक्षेपः पीडा वा कार्यो यस्त्वेतामाज्ञामतिक्रम्यान्वथा प्रवर्त्तिष्यते तमहन्न मर्षयितास्मि ।

“दूतकश्चात्र प्रतिहारलच्छागोमी संवत् ५२६ आश्वयुजशुक्लदिवा”

(अभिलेख-संग्रह १ भागका २९-३१ पृष्ठमा यो द्वापिएको छ ।)

[कल्याण होस् । मानगृह(दरबार)बाट असंख्य गुणहरूले कीर्ति सुहाएका, बुवाको पाउको अनुग्रह पाएका, लिच्छविकुलका झण्डा जस्ता भएका, गायमा आराम भएका, गद्दीनशीन महाराज श्रीशिवदेवले लेम्बटी ब्रह्ममा बस्ने मुखियालगायत गृहस्थीहरूलाई कुशल मङ्गल सोधेर आज्ञा गर्नुभएको छ-तिमीहरूको गाउँको सीमाभित्रका ठाउँमा पहिलेका राजाहरूले र अरू सज्जनहरूले पुण्य बढाउनु भनी जुन खेतहरू दान दिइएका थिए, तिनीहरूको कसैले पनि हिनामिना गर्न नपाओस् भन्नाका लागि र धेरै कालसम्म ती कायम रहून् भन्नाका लागि हरबखत पुण्यको कामको ताँतीले बढ्दै गएको सफा कीर्तिको फैलावटले दिशा ढाकेका श्रीमहासामन्त अंशुवमले हाम्रो अनुमति लिई यो सनद शिलापत्र गरिदिएका छन्, यो कुरा तिमीहरूलाई थाहा होस् ।

खेतको हिसाब यस प्रकारको छ-सिंहमण्डपमा भगवद्वासुदेवब्राह्मणगोष्ठीका गुठियारलाई २० मानिका, आरोग्यशालालाई २०० मानिका, माद्वचवशालालाई ७५ मानिका, प्रदीप(बत्ती)गोष्ठीका गुठियारलाई ६० मानिका, पश्चिमशालालाई ६० मानिका, पानीय(पानी)गोष्ठीका गुठियारलाई ४० मानिका, विश्वेश्वरलाई १० मानिका, ब्राह्मणगोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका, प्रदीपगोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका, पौलम्पानीयगोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका, मल्लयुद्धगोष्ठीका गुठियारलाई ६८ मानिका, धूपगोष्ठीका गुठियारलाई २ मानिका, इन्द्रगोष्ठीका गुठियारलाई ४ मानिका, उत्तरशालालाई १२ मानिका, वादित्व(बाजा)गोष्ठीका गुठियारलाई १०, ... लाई ४० मानिका, प्रदीपगोष्ठीका गुठियारलाई ८ मानिका, अर्चामगोष्ठीका गुठियारलाई २ मानिका, ध्वजगोष्ठीका गुठियारलाई १७ मानिका, ...का गुठियारलाई २० मानिका, प्रणाली(धारा) गोष्ठीका गुठियारलाई ८ मानिका, ब्राह्मणसानात्थ्यगोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका, हिडिमशालालाई ...मानिका, प्रदीपगोष्ठीका गुठियारलाई ८ मानिका, प्रवहण(गाडा) गोष्ठीका गुठियारलाई २० मानिका, उत्तरशालालाई २० मानिका, पूर्वशालालाई १० मानिका, ध्वजगोष्ठीका गुठियारलाई ११ मानिका, फेरि ध्वजगोष्ठीका गुठियारलाई १० मानिका, मल्लयुद्धगोष्ठीका गुठियारलाई ३ मानिका, अर्चनीयगोष्ठीका गुठियारलाई ४ मानिका, इन्द्रगोष्ठीका गुठियारलाई ६ मानिका, पूर्वशालालाई १० मानिका, भगवान् चूडिकेश्वरका पाञ्चालीहरूले ... मानङ्ग्रामको पूर्वतिर ४० मानिका, पश्चिमतिर पनि ४० मानिका ।

यी खेतहरूमा कसैले हिनामिना गर्ने वा दुःख दिने काम नगर्नु । जसले यो आज्ञा नाघेर अन्यथा गर्ला, त्यसलाई हामी सहनेछैनौं ।

यहाँ दूतक (माफत) प्रतिहार लच्छा गोमी । संवत् ५२६ आश्विन शुक्ल ।]

यहाँ उल्लिखित गोष्ठीहरूमध्ये धेरैको सम्बन्ध धार्मिक काम कुरासंग छ । तर पानीयगोष्ठी, प्रणालीगोष्ठी (पानीको बन्दोवस्त गर्ने गूठी) प्रवहणगोष्ठी (गाडाको बन्दोवस्त गर्ने गूठी) आदिको सम्बन्ध लौकिक जीवनसंग पनि छ । ब्राह्मणगोष्ठी आदि केही गूठीचाहिँ वर्गविशेषका छन् । धार्मिक गोष्ठीहरूमा पनि एक एक कुराको बन्दोवस्तका लागि भिन्नाभिन्न गोष्ठी बन्नु महत्त्व

राख्तेछ । जस्तै-बाजाको मात्र बन्दोवस्त मिलाउन 'वादित्त्रगोष्ठी' बनेको थियो । बाजा बजाउन तालीमको आवश्यकता पर्दछ । तालीम लिन नियत समयको दरकार पर्छ । यस कारण बाजाको बन्दोवस्त गर्ने भित्रै गोष्ठी हुँदा उसले त्यस कुरामा बढ्ता दृष्टि दिन सक्ने स्पष्ट छ । त्यस्तै ध्वजाको बन्दोवस्तको लागि ध्वजगोष्ठी, बत्तीको बन्दोवस्तको लागि प्रदीपगोष्ठी बनेका देखिन्छन् ।

यहाँ आरोग्यशाला (औषधालय)लाई अरू भन्दा निकै ठूलो रकम छुट्ट्याइएको छ । अरू गोष्ठीसरह आयस्ताबाट चल्ने यो आरोग्यशाला सार्वजनिक औषधालय हो भन्ने बुझिन्छ ।

माथि उल्लिखित गोष्ठीहरू लेम्बटीद्रङ्गसीमाभित्रका मात्र हुन् । यसै गरी अरू द्रङ्ग ग्राम-हरूमा पनि यस्ता अनेक गोष्ठी हुन्थे । नरेन्द्रदेवले नवगृह (देउपाटनभेकको बस्ती) को बन्दोवस्त बाँधो राखेको देउपाटन कसाईटोलको अभिलेखबाट नवगृहमा पनि अनेक गोष्ठी थिए भन्ने थाहा पाइन्छ । जस्तै—

“...महाराजाधिराजश्रीनरेन्द्रदेवः...समाज्ञापयति...नवगृह...स्थितिमर्यादोपपन्नत्वञ्चाटभटानाम-प्रवेशश्च प्रसादः कृतः...याश्च गोष्ठ्यो नवगृहप्रतिबद्धास्ताश्च चाटभटानामप्रवेश्या एव”

(नोली ६८ संख्या । पूर्णिमा ६ अङ्कमा पाठ अलि बढी पढी यो फेरि छपाइएको छ)

[...महाराजाधिराज श्रीनरेन्द्रदेवले...आज्ञा गर्नुभएको छ ।...नवगृहको...स्थितिबन्धेज बाध्ने काम गरी तथा चाट भटले पस्न नपाउने गरी अनुग्रह गरिएको छ ।...नवगृहसंग सम्बन्ध राख्ने जुन गोष्ठीहरू छन्, तिनमा पनि चाट भटले पस्न नपाउने गरिएको छ]

यसबाट नवगृहमा अनेक गोष्ठीहरू थिए, ती गोष्ठीमा 'चाट' 'भट' कहिने सरकारी मानिसले हस्तक्षेप गर्न नपाउने व्यवस्था बाँधिदिइएको थियो भन्ने थाहा पाइन्छ । यसरी गोष्ठीपद्धतिलाई तात्कालिक सरकारले सुबिधा दिई प्रोत्साहन दिएको देखिन्छ ।

'गोष्ठी' हरू तात्कालिक जीवनसंग सम्बन्ध राख्ने भएका हुनाले तिनीहरूलाई सरकारद्वारा प्रोत्साहन दिइनु स्वाभाविक थियो । देवता, विशिष्ट व्यक्ति आदिले पाउने भाग नियत गरी त्यसको विवरण कुंदाई राखेको अंशुवर्माको हाँडिगाउँको अभिलेख (लेभी १४ संख्या, नोली ३६ संख्या) बाट पनि हामी यो कुरा बुझ्न सक्छौं । त्यहाँ “गौष्ठिकाणां पु २ प २=गौष्ठिकहरूले २ पुराण, २ पण, पाउनेछन्” भन्ने उल्लेख परेको छ । यसबाट गोष्ठी चलाएर बस्ने गौष्ठिक-हरूको त्यस बेला लोकमा प्रतिष्ठा थियो भन्ने कुराको पनि संकेत पाइन्छ ।

भ. पु. इ. बोडेनजीकै नीलवाराहीमा हालसालै लिच्छविकालको एउटा अप्रकाशित शिलालेख पाइएको छ । दिवङ्गत कुनै व्यक्तिको संज्ञनामा धारा बनाएको र सो धाराको हेरचाह गर्ने गौष्ठिकहरूलाई आयस्ता मिलाइदिएको कुरा त्यसमा परेको छ । त्यो अभिलेख परिशिष्टको रूपमा तल दिइएको छ ।

यसै गरी लिच्छविकालका अरू अभिलेखमा पनि 'तेग्वलप्रदीपगोष्ठी, नारायणदेवदशमीगोष्ठी' आदि गोष्ठीहरूको उल्लेख पाइन्छ । (नोली ४०, ७३, ७९ संख्याका अभिलेखहरू हेर्नुहोस्)

कुनै गोष्ठी व्यक्तिगत हुन्थे । यस्ता गोष्ठीसंग अरुहरूको सम्बन्ध रहंदैनथ्यो । उदाहरणार्थ पशुपति भस्मेश्वरको अभिलेखलाई देखाउन सकिन्छ । त्यसमा प्रतिहार ध्रुवसङ्घ वार्तले भद्रेश्वर आदि पाँच शिवलिङ्ग स्थापना गरी गूठी राखेको कुरा परेको छ । यो गूठी आफनै मानिसको अधीनमा रहनेछ भन्ने स्पष्ट चर्चा त्यस अभिलेखमा गरिएको छ—

“संवत् ४५५ चैत्रशुक्लदिव १० भगवतः पशुपतेः क्षेत्रे स्वयम्प्रतिष्ठापितेभ्यो भद्रेश्वरनाथेश्वर-
शुभेश्वरस्थितेश्वररवीश्वरेभ्यः पञ्चभ्यः कारणपूजानिमित्तं खण्डफुटप्रतिसंस्कारनिमित्तञ्च प्रतीहार-
ध्रुवसङ्घवार्तेन, स्वपुण्याप्यायनार्थंमातापित्रोश्चानुग्रहात्सञ्च स्वजनगोष्ठिकाधीनं कृत्वा यूपग्रामस्य
दक्षिणेन सर्वैद्यैस्त्रन्दत्तं भूमि ४०० पिण्डकञ्च मा ४००”

(‘अभिलेख-संग्रह’ पहिलो भागको २६ पृष्ठमा यो प्रकाशित भएको छ ।)

[संवत् ४५५ चैत्र शुक्ल दशमी । भगवान् पशुपतिको क्षेत्रमा आफूले स्थापना गरेका भद्रेश्वर नाथेश्वर शुभेश्वर स्थितेश्वर रवीश्वर यी पाँच देवताको निमित्तपूजाको लागि र टुटफुट भए बनाउनाका लागि वार्त (सरकारी वृत्ति पाएका) प्रतिहार ध्रुवसङ्घले आफ्नो पुण्य बढोस् भनेर तथा आमाबाबुको भलो होस् भनेर आफनै मानिसको गोष्ठीको अधीन राखी यूपग्रामको दक्षिणतिरको ‘सर्वैद्ये’ भन्ने खेत दान गरे । ४०० भूमि, ४०० मानिका कृत ।]

चाहिँदा ऐतिहासिक सामानको कमीले गर्दा लिच्छविकालका कुरा खुलस्त रूपमा बुझ्न हामी असमर्थ छौं । तर अहिले पाइएका सामानको आधारमा सक्ने जति कुरा बुझ्ने उद्योगचाहिँ हामीले गर्नु आवश्यक छ । यसै विचारले लिच्छविकालको लौकिक जीवनमा गोष्ठीको कुन स्थान रहेको थियो भन्ने विषयमा पाइएका सामानको आधारमा माथि केही विवेचना गरिएको हो । यसबाट लिच्छविकालको लौकिक जीवन बुझ्न केही मदत हुनेछ भन्ने संज्ञन्छु ।

नीलवाराहीको जिष्णुगुप्तको पालाको अप्रकाशित अभिलेख

भ.पु.इ. बोडेवाट पाउभर जति उत्तरतिर नीलवाराहीको प्रसिद्ध स्थान छ । त्यहाँ देवताको मूर्तिसंगै भुइँमा सुताएर यो अभिलेख कुँदिएको ढुङ्गा राखिएको छ । यो ढुङ्गा खण्डित छ । आधाभन्दा बढी भाग अहिले त्यहाँ छैन । सो खण्ड नष्ट भइसक्यो वा कतै रहेको छ, अहिले भन्न सकिएन ।

अहिले पाइएको खण्ड १६ अङ्गुल लम्बा, ७ अङ्गुल चौडा छ । पाप्रो उफ्केको हुनाले यसमा पनि केही अक्षर नष्ट भइसकेका छन् । बाँकी भाग स्पष्ट छ ।

श्रीमनवज्र वज्राचार्यले यो अभिलेख पत्ता लाग्नुभएको हो । उहाँबाट यसको सूचना पाएपछि त्यहाँ गई मैले यो पाठ पढी ल्याएको हुँ । पछि पाठ रूजु गर्न जाँदा दिनेशराज पन्तबाट मैले सहायता पाएको छु ।

मूलपाठ

- १.....र्या श्रीकलहाभिमानीनृपतिभ्रातृस्नुषा
- २.....किरणाङ्गीतिं वितत्याभवन्मृत्योर्यौ वन एव कण्ठवि
- ३...भट्टा...। याप्रिङ्ग्रामे स्थितवति रिपून्मूलनादीक्षितेच्छे कोशम्फेन्य (?)
४. भास्वद्गुणगणवति क्षमापतौ जिष्णुगुप्ते ॥ आपिप्याययिषुस्तूर्जितगुण-
पोन्मीलिता
- ५....तेनात्मजम् भक्त्या सम्यगचोकरद्बुधमनःस्वच्छाम्प्रणालीमिमां लक्ष्मीं
सज्जनसंश्रया
६. ...पञ्चाशन्नानिकामितपिण्डकम् वैद्यमद्गुदिवासिभ्यो भक्त्या लुन्श्री-
प्रदेशजम्
७.कं कं टं कं रविः ॥ दुप्रङ्ग्रामनिवासिभ्यो गौष्ठिकेभ्योथ मानिकाः
८.तैः शीर्णा वेदयितव्या च वैद्यमद्गुदिवासिभिः
९.दिवा अयने ॥

अनुवाद

[... ..श्रीकलहाभिमानी राजाका भाइकी बुहारी..... । सफा कीर्ति फिजाएर...जवानीसँ मृत्यु भयो ।

याप्रिङ्ग्राममा बसेका, शत्रुलाई सखाप पार्नले मनसाय प्रकट भएका,...ठूलठूला गुणहरू भएका जिष्णुगुप्तले शासन गरिरहनुभएको वेलामा...

उहाँको (पतिको?) भलो होस् भन्ने चाहने भएकी, असल गुणहरू भएकी...तिनले छोराद्वारा विद्वान्को मन जस्तै सफा यो धारा भक्तिपूर्वक राम्ररी बनाउन लाइन्... ।

५० मानिका कृत आउने लुन्श्री प्रदेशको खेत तिनले वैद्यमद्गुदिमा बस्नेहरूलाई दिइन् ।... अनि दुप्रङ्ग्राममा बस्ने गौष्ठिक (गोष्ठीका सदस्य = गुठियार) लाई...मानिका दिइन् ।

यो धारा विग्रहो भक्तयो भने तिनीहरूले र वैद्यमद्गुदिमा बस्नेहरूले हेरविचार गर्नुपर्छ ।
... दिवा अयनमा]

प्रौढ पद्यमा लेखिएको यो अभिलेख सम्पूर्ण पाइएको भए यसको निकै महत्त्व हुने थियो ।
खण्डित भएको हुँदा यसको महत्त्व घटेको छ । तर बचेको यति भागबाट पनि तात्कालिक केही
कुरा प्रकाश गर्ने सामर्थ्य यस अभिलेखमा अझै बाँकी रहेको छ ।

अंशुवमले आफ्नो आदर्शअनुसार “श्रीकलहाभिमानी = लक्ष्मीसंग कलह गर्न गर्व गर्ने” भन्ने
उपनाम लिएका थिए । पछि उनी यही नाउँले प्रसिद्ध भएका थिए । यस कुरालाई यस
अभिलेखमा उल्लिखित “श्रीकलहाभिमानीनृपति” पदले पनि दर्शाएको छ ।

अंशुवर्मापछि जिष्णुगुप्तको हातमा शक्ति गयो । राजगद्दीमा लिच्छवि राजा ध्रुवदेव र
पछि भीमार्जुनदेव बसे तापनि शासनको बागडोर जिष्णुगुप्तको हातमा रहेको हुनाले त्यस बेला
वास्तव शासक उनी नै थिए । यसो हुनाले यस अभिलेखमा जिष्णुगुप्तको प्रशंसा परेको हो तथा
उनलाई ‘क्षमापति’ भनी राजोचित विशेषण लाइएको हो ।

यस अभिलेखमा धारा बनाएको कुरा परेको र नीलवाराहीसंग यसको कुनै सम्बन्ध नदे-
खिएको हुनाले यो शिलालेख नीलवाराहीस्थानमा कसरी पुग्यो होला भन्ने शङ्का स्वभावतः
उठ्छ । यस विषयमा त्यहाँका पुजारी र अरूहरूसंग बुझिहेरौं । नीलवाराहीस्थानको नजीकै दक्षिण-
पट्टि पुरानो दुङ्गेधारा थियो, अहिले सो पुरिएको छ भन्ने कुरा उनीहरूले बताए । यसबाट
यो अभिलेख सोही पुरिएको धारासंग सम्बन्ध राख्ने हुनुपर्दछ भन्ने अनुमान हुन्छ । पछि कसैले
अभिलेखको यो टुक्राचाहिँ माथि नीलवाराहीस्थानमा लगी राखेको बुझिन्छ ।

भक्तपुरका मल्ल राजासंग सम्बन्ध राख्ने धरःपौ (लगत)

—शङ्करमान राजवंशी

पछिल्लो मल्लकालको लोकव्यवहार देखाउने एउटा हस्तलिखित पुस्तक कवि श्रीसिद्धिचरण
श्रेष्ठज्यूसंग रहेछ । सो पुस्तक उहाँको सौजन्यबाट मैले हेर्न र सार्न पाएको छु । सो पुस्तकको
विषयमा अब लेख्छु ।

● ‘पुणिमा १ पुर्णाङ्कको ३-७ पृष्ठमा प्रकाशित ‘श्रीकलहाभिमानी राजा’ भन्ने निबन्ध हेर्नु होस् ।

सो पुस्तक दुवैतिर हरिताल लगाएको पाको कागतमा छुटाछुट्टै पत्र पत्रमा लेखिएको छ । सो पुस्तकको लम्बाइ १ वित्ता ७ अङ्गुल जति र चौडाइ ६ अङ्गुल जति छ । प्रतिपृष्ठमा ७ पङ्क्ति र प्रतिपङ्क्तिमा ३५ जति अक्षर छन् । सो पुस्तकको अगाडिका २५ पत्र र बीच बीचका पत्रहरू पनि धेरै टुटेका छन् । पत्रसंख्या २६ देखि लिएर ५२७ सम्म दिइएका छन् । अहिले बाँकी रहेका जम्माजम्मी पत्रचाहि २२३ छन् । अरू त्यसका सूची ४ पत्र छन् । सूचीमा ६३ पत्रसंख्यादेखि लिएर ४९२ पत्रसंख्यासम्मका विवरण छन् । अगाडि र पछाडिका विवरण परेका सूचीपत्र टुटेका छन् । पुस्तक नेवारी भाषामा नेवारी लिपिमा लेखिएको छ ।

मल्लकालमा विवाह, मृत्यु इत्यादि कामकारवाईमा लौकिक व्यवस्था कस्तो थियो, अहिले कति फरक भयो भन्ने कुरा यसबाट थाहा पाइन्छ । अर्को कुरा मल्लकालमा राजकुलमा मर्दा, बिहावारी पर्दा, दीक्षा लिदा, देशको हितको लागि कुनै काम उठाउँदा प्रजामा कर लगाइन्थ्यो र प्रजाले सो कर तिर्नुपर्दथ्यो । भक्तपुरका राजकुमार उग्रमल्लको विवाहको लागि वि. सं. १७३० मा भक्तपुर राज्यभित्र परेका बनेपा पनौती नक्ला धुलिखेल सांगा खडपुर इत्यादि ठिमी बोडे नकदेश आदि ठाउँहरूबाट करस्वरूप उठाइएको नगद रुपियाँ जम्मा १५३७२ पुगेको थियो । यस्तै किसिमका अरू जिन्सी पनि प्रजाले करस्वरूप वेलावेलामा बुझाउनुपर्दथ्यो । यसरी त्यस बखतको करव्यवस्था पनि केही थाहा पाइन्छ । यसैबाट भक्तपुर राज्यको आवादीसमेत अडकल गर्न सकिन्छ । यस किसिमबाट भक्तपुरको बारेमा तात्कालिक धेरै कुरा यस पुस्तकबाट थाहा पाइने हुनाले यो पुस्तक निकै महत्त्वको छ ।

भाषाको दृष्टिले पनि अहिलेको नेवारी भाषासँग तुलना गर्न निकै सहायता मिल्ने खालको छ । जस्तै—

उस बेलाको नेवारी भाषा	अहिलेको नेवारी भाषा	नेपाली भाषा
पूजाजो	पूजाजोलैं	पूजासामग्री
हामर	हामो	तिल
साघेर	साध्य	गाईको घिउ

धार्मिक दृष्टिले उस बखतको तान्त्रिक धर्ममा कतिको विधिविधान हुंदो रहेछ भन्ने कुरा त्यहाँ दिइएका सरसामान माटोको प्रकार, जनैको प्रकार, दाउराको प्रकार आदिले अडकल गर्न सकिन्छ ।

यस किसिमका अरू अरू पुस्तक पनि श्रीसिद्धिचरणज्यूले हामीलाई देखाउने आश्वासन दिनुभएको छ । यसरी मलाई उहाँले सौजन्यपूर्वक सहयोग गर्नुभएकोमा उहाँप्रति कृतज्ञ भई हृदयदेखि धन्यवाद नदिई रहन सक्तिनं ।

अहिले थोरबहुत सारे जति भाग नमूनास्वरूप पूर्णमाको यस अङ्कमा प्रकाश गरेको छु । यहाँ परेका नेवारीभाषाका केही शब्दको अर्थ अहिले ठीकठीक नलागेकोले मूल मात्र दिइएको छु । अर्थ लगाउने कोशिश गर्दछु । अर्थ लागेपछि यसको अर्थ पछि दिनेछु ।

२६ पत्र

फं १० मताके ॥ के फं १०० दुजल नके ॥ वि फं १२३ कु १ भोजयात् ॥ चेकन फं २६
 प्र २ कुथ थाने ॥ चेकन फं ५१ कुथ थाने ॥ पुलवाहाल राजा ॥ एरिन इछुवाहार ॥ कुह्वर
 मेमाया छेस तव ॥ दयित भाय देवया छेस ॥ धेमिया प्याखन दातेहाया छेस तव ॥ भोतया
 प्याख धोकहाया छेस तव ॥ पनातिया प्याखन ॥ एरिन इछुवाहारस ॥ मनोहरसिंह भा वा ॥
 जयकृष्ण ॥ दयित भाय देवया छेस ॥ विश्वनाथभं ॥ रामकृष्ण ॥ शिवणारायन ॥ सत्यरामया
 काय ॥ कुह्वर मेलहाया छेस ॥ राघवभं ॥ भीम ॥ देव ॥ भायराम ॥ पंच तारल सकलं
 मुनिवादेया छेस ॥ भोतया प्याखन धोकहाया छेस तव ॥ भरं ॥ देवराम ॥ चुकुति ॥ धेमिया
 प्याखन दातेहाया छेस तव ॥ तव धेक जो ॥ पशुराम जय मं ॥ जयराम क्वाठ ॥ पनातिया
 प्याखन गोमेतामया छेस ॥ कृष्णराम पि कृष्णसि ॥ श्याम ॥ नाराया प्याखन नायया छेस ॥
 भायरामयाति ॥ नय ॥ साङ्गाया प्याखन माकखायस ॥ भल ॥ भायरामसडा ॥
 धरिभंदिर इति रिबिया स्व अंलू फु ॥ साधेकथ आखार यंता ॥ वजि कुथ अखार यता ॥
 म्वावसे सायिति रिबिया यता ॥ तिसाखर यितिरि बियावं थपं बुखार ॥ वसुजात यितिरि
 बियावं थथे बाखार ॥ सुभार कुथ ॥ भंसार कुथ ॥ रा कुथ शिवरामया चुकस ॥ मेस किसि
 गरास २ क्वथ्ववाहारस ॥ बोरस फसि कुशि नवस ॥ फा ॥ हास ॥ सेवा कु दुकाय ॥
 भोतया ॥ मेश ह्य ६ ॥ फा ह्य २ ॥ वट्या ह्य २ ॥ हास ह्य १४ ॥ दुगु ह्य ४ ॥ वजि फं ८०० ॥
 चेकन फं ४० ॥ हि प्र १ ॥ जिर कु २ ॥ पालु फं ५ ॥ हल्दि कु ६ ॥ धरि भे ३० ॥
 दुदु ॥ डा फं ४ ॥ खेज ग्व २०० ॥ घेर फं ३ ॥

२७ पत्र

सियिव साखर फं ३ ॥ हामर फं ४ ॥ तुयमर फं ४ ॥ परका फं ४ ॥ सुपाचुन फं २ ॥
 मिथ कु ४ ॥ मुग फं २ ॥ तुति फं २ ॥ ग्वरद्व फं ६ ॥ आवात कु १ ॥ सासे कु १ ॥
 थ्याकगु कु १ ॥ मरच प्र १ ॥ कपुर तो १ ॥ शुठ फु १ ॥ मास फं २० ॥ केरा ३ करसुर
 फं १५ ॥ मुमुर फं १० ॥ केरा स्वाचकु २१ ॥ चना फाना तेतर म्बस्या घा ४ शवक ॥ म्वाचकु
 पह्लिर ॥ क्वएस ॥ पेचा सुखरे ॥ भारा ॥ करिरारपते कु १६ ॥ जेनारपते कु ६ ॥ तुफे ॥
 क्वाफे ॥ पुरु, बय ॥ कुरभार ४ वुसा ॥ पनातिया मेश ह्यं ४ ॥ डा ह्य २ ॥ वट्या ह्यं २ ॥
 दुगु ह्यं ६ ॥ हास ह्यं ८ ॥ वजि आ ६० ॥ चि फं ६ ॥ वि फं ५ ॥ चेकन फं १० ॥ हि प्र १ ॥
 जिर कु १ ॥ पालु फं ४ ॥ धरिभेव २४ ॥ दुदु ॥ डा फं १० ॥ खेज ग्व १५० ॥ घेर कु ८ ॥
 तोयुव साखर फं २ ॥ सियु साखर फं २ ॥ ग्वरग्व फं ४ ॥ हामर फं ४ ॥ त्वमर फं ४ ॥ भोयुमर
 फं २ ॥ परका फं २ ॥ भुति फं १ ॥ मुक फं १ ॥ मिथ कु १ ॥ सुयावुन फं २ ॥ मरच प्र १ ॥
 कपुर तो १ ॥ थ्याकगु कु ८ ॥ आवात प्र ३ ॥ सासी कु १ ॥ मास केरा फं १० ॥ कसुर फं १० ॥
 मुनुरकेरा फं १० ॥ म्वाच पु १००० ॥ करिरारपते कु १५ ॥ जेनारपते कु ५ ॥ हासा ॥ पुरु ॥
 कुरभार ॥ घवक ॥ फहिर ॥ मस्यान पु ३ ॥ पेग्व सुखरे ॥ केगु रागु १ ॥ चना ॥ फाना ॥
 चुसा ॥ टेतर ॥ मोकसिर ॥ नाराया ॥ मेश ह्य ३ ॥ फा ह्यं १ ॥ वट्या ह्यं १ ॥ दुगु ह्यं ४ ॥

हास ह्य ४ ॥ वजि आ ४० ॥ चि फं ५ ॥ चेकन फं १० ॥ हि प्र १ ॥ जिर कु १ ॥ पारु फं ३ ॥
हरदी फ १ ॥ धरि भे २० ॥ दुदु ॥ डा फं ४ ॥ खेज ग्व १५० ॥ घेर फं २ ॥ तोयुव साखर फ १ ॥
सियुव साखर फं २ ॥ हामर फं ४ ॥ तोमर फं ४ ॥ भोयुमर फं २ ॥ परका फं ४ ॥ मुग फं १ ॥
मिथ पु २ ॥ सुपाचुन फं २ ॥ मरच प्र २ ॥ कपुर तो १ ॥ ग्वरद्व फं ४ ॥ थ्यातगु ॥
आव्वात ॥ सासी ॥ करसुर

२८ पत्र

फं १० ॥ मासकेरा फं १० ॥ म्वाच कु २० ॥ करिररपते कु १० ॥ जेरारपते कु ४ ॥ धवक ॥
पह्लिर ॥ मुस्यान ॥ व्वएस ॥ चुपे ॥ चरा ॥ फारा ॥ चुसा ॥ डेतर ॥ मोकसिर ॥ मुसुरकेरा
फ ५ ॥ थेमि ॥ मेस ह्यं ८ ॥ फा ह्यं २ ॥ वट्या ह्यं २ ॥ दुगु ह्यं ८ ॥ हास ह्यं १४ ॥ डा
फं ४ ॥ खेज ग्व ३०० ॥ वजि आ ८० ॥ चि फं १० ॥ चेकन फं ३० ॥ जिर कु २ ॥ पारु फं
५ ॥ हरदि फं १४ ॥ धरिभेवत ४२ ॥ दुदु ॥ घेर फं २ ॥ तोयुव साखर फं ३ ॥ सियु साखर फं ३ ॥
हाम फं ४ ॥ त्वमर फं ४ ॥ भोयमर फं ४ ॥ परका फं ४ ॥ मुग फं २ ॥ भुति फं २ ॥ सुपाचुन
२ ॥ मिथ कु १ ॥ मरच प्र १ ॥ कपुर तो १ ॥ ग्वरद्व फं १४ ॥ थ्यातगु ॥ आव्वात ॥
सासी कु २ ॥ डेतुरसे ॥ शुठ प्र २ ॥ माश फं २० ॥ कशु फं १५ ॥ मुशु फं १० ॥ काल्वापा ॥
केरिररा कु ४ ॥ जेरारपते कु २ ॥ म्वाच कु २० ॥ भारा कु ॥ पेश्वासुखरे ॥ मोकसिर ॥
बुदेया ॥

भेगंश ह्य २ ॥ फा ह्यं १ ॥ वट्या ह्यं १ ॥ दुगु ह्यं २ ॥ हास ह्यं ४ ॥ वजि आ ३० ॥ ची फं २ ॥
चेकन फं २ ॥ हिअ २ ॥ जीर कु १ ॥ पारु फं २ ॥ हरदि कु ३ ॥ धरि कु २० ॥ दुदु ॥
डा फं २ ॥ खेज ग्व १०० ॥ मुग फं १ ॥ भुति फं १ ॥ हामर फं १ ॥ हामर फं १ ॥ त्वमर फं १ ॥
भोयमर फं १ ॥ परका फं १ ॥ मुसु फं १ ॥ हाम फं १, तुव फं १, मास फं ५, कसुर फं ५ ॥
ग्वरदी फं १ ॥ म्वाच कु १६ ॥ रपते २२ ॥ चना ॥ फारा ॥ चुसाडेतर थसन्वा ॥ भारा ॥ काल्वा
पा च्वाफे ॥ तुफे ॥ पेश्वासुखरे कु ॥ मोकसिर ता ६ ॥ धवक ॥ पह्लिरा ॥ व्वएसचुपे ॥ आव्वात ॥
थ्यातगु ॥ शसि कु १ ॥ ॥

नकदेशया ॥

मेस ह्यं १ ॥ दुगु १ ॥ वजि आ ७ ॥ चि कु २ ॥ चेकन कु २ ॥ डा कु ३ ॥ खेज ग्व ४० ॥
धरि भे २ ॥ म्वाच कु ११ ॥ रपते कु ८ ॥ हामर कु २ त्वमर कु २ ॥ तुयुमर कु २ ॥ मुग कु २ ॥
भुति कु २ ॥ चना, फारा ॥ पेश्वासुखरे ॥ फारा ॥ काल्वापा ॥ ल्वापुत सिपुत ॥ चासा दयकसा ॥
मोकसिर ॥

३० पत्र

साता १२ मुरता ८ तिता २ घेरसाखर दुदु धरि ध्वते श्री २ उग्रमल्लया विवाहाया धरत ॥
विवाहाया थाय मुरचुकस याडा ॥ ह्यं १७००० दोरथिकन वाड सकताड दु जातसहितड ॥ ॥
सम्बत् ७९४ माघवदि ९ दीन ॥ ॥

सम्बत् ७९३ भाद्रपद शुदी ९ ॥ श्रीश्रीउग्रमल्ल जुजुया विवाहायता गाभस खप्पस दाम दुकाया
ह्याख ॥ मोटं १९८० शुकि २ भोतया ध्वते ॥ मोटं १९०० पनातिया ध्वते ॥ मोटं १७१०

नालाया श्वते ॥ मो टं ११९० धरिखेरया श्वते ॥ मो ट १०४५ साङ्गाया श्वते ॥ मो टं ५१४
 खनपुया श्वते ॥ मो टं २५७ चोक्वाथया श्वते ॥ मो टं २१६७ थेमिया श्वते ॥ मो टं १२८२,
 बुदेया श्वते ॥ मो टं ४२७ नकदेसया श्वते ॥ मो टं १७०० नरहरि धवाया श्वते ॥ मो टं ११००
 झाडछे भादिरया श्वते ॥ मो टं ६० वृहवधवर्वापनिया श्वते ॥ मो टं ४० कमिनायकपनिया श्वते ॥ ॥
 थिक मो टं १५३७२ शुकि २ श्वतेया थिकन ॥ शुभमस्तु सर्व्वदा ॥ शिव ॥ ॥

श्रीश्रीजयजितामित्रमल्लया थाकुरजुया जरको याडा धरत ॥ करेशपूजा जोरन मारको ॥
 पूजा जाकि फं २ ॥ गोग्रास ॥ कुह्यारपूजा ॥ द्वर १६ ॥ नेउत १६ ॥ गोजा १ ॥ मेरानिउत १ ॥
 आरति ॥ चरपति १ ॥ वरि पा ४ ॥ मताके फं ३ ॥ मताके माधे ॥ मतापूजा जो ११ ॥
 सग्वन जु १ ॥ मताफा ॥ तारचाप्वात ॥ सेसाम्वाच ॥ द्वकेवरंगत जिमनेपुचि ॥ पारु हास ह्यं १ ॥
 वा फं १ ॥ खदि कु १ ॥ पुबाके फं २ खारिसप्वरचेय ॥ छाय ग्वय १०० ॥ से स्वान ॥ सुता-
 गुल्या माल ॥ छविनमार ॥ सासिखर ॥ पुरमार ॥ खुतिमार ॥ पुरअवरपु रुद्राक्षमार ॥ लु-

३१ पत्र

टोर पु ४ ॥ लुचुल्या पु ४ ॥ करगि २ ॥ तुतितोर २ ॥ देवारंभेरु ॥ परिरं ॥ देवांतुप्वरि ॥
 ध्वाखायिनाय विज्याचके ॥ उखेवपात २ ॥ वाद्य दयकेमार ॥ भोपकेसं वाद्य दयकेमार देववाद्य ॥
 ब्राह्मनपूजा ॥ स्व नगरया पुजावरि भोपयका ॥ भेतिडाभें ॥ संतीकुह्लुयाता ॥ मतापूजा जो ९ ॥
 हास ह्यं १ दुमाजु ॥ जरिपा तुपो ॥ तोयिवपातया तुपोरं ॥ करक छोय माजुन भोपेमार ॥ दुमाजुस्के
 द्वसलपूजा ॥ मेश ह्यं १ ॥ दुगु ह्यं १ ॥ मतापूजा जो १२ ॥ ब्राह्मणपूजावारि ह्यं ६ ॥ चाकु द १ ॥
 बुयाचा ॥ कुह्यारका भव २ ॥ मिचकीसि गुरि ॥ वेहागुरि ॥ सुभयफोरसिगुरु ॥ नासाकगुरि ॥
 कुठगुरि ॥ सिजरतुकि ॥ लुपाडुका ॥ ओहोपाडुका ॥ लुलुगुल ॥ पतापु ॥ हर्था ॥ देवांहाचा ॥
 ध्वाखास उपाध्या न्यागुरि २ जनवेजनमारपेने ॥ माजुन गुतु तयाव भोपे मार. करंय छाय ॥
 वस्त्र जो १ माजु ॥ वस्त्र जो १ देवलुचुल्या पु १ ॥ ब्राह्मनवस्त्र जुजुया साधा दवथे ॥ देववाद्य ॥
 करेशपूजाउजोरन ॥ द्वकेमुमारको ॥ थाय सिधरवास याडा ॥ दिन सम्बत् ७९५ वैशाखशुक्ल
 अक्षतितीया कुह्लु याडा दिड ॥ शुभमस्तु सर्व्वदा ॥

सोमवार धरम धुनका माजुया पद्मावतिदेव देविया चन्दावतिदेविया धरम धुनकाया धरत ॥ होम
 जोरन १ ॥ घेर कु १× ॥ स्वानवा कु २ ॥ टेछो कु ॥ आखेत कु १ ॥ हामर कु १ ॥ केवो फं १२
 मताके ॥ पुवाके फं २ होमके ॥ वेहे फं २ ॥ घेरसरै १ ॥ कस्ति स १ ॥ साखरसरै १ ॥ साधरि
 सादुदु ४ ॥ सादुदुपा ८ ॥ एकासरै १ ॥ प्रकासरै १ ॥ भायुमरसरै १ ॥ छ्वारदोपतरि १ ॥
 गोमुत्त ॥ गोमय

३२ पत्र

१ ॥ किसिदातया चा ॥ फानध्वकचा ॥ सापाङ्गिनया चा ॥ शिवद्वारया चा ॥ सायाङ्गास चोडचा ॥
 विष्णुद्वारया चा ॥ पिवचोगुया चा ॥ खुसियिता थिताया चा ॥ गंगामृत्तिका ॥ वलंगतहाया चा ॥
 परेवाधया चा ॥ कुस हाया चा ॥ गंगाजर ॥ आवमत १०० ॥ सोसि ॥ सिमता ॥ ताय पतवास ॥
 धुन ॥ यितार ॥ चेकन ॥ जजमका ॥ खादि कु ६ मारक्व ॥ ग्वारभेर ४ ॥ शिवशक्ति तहं प्व २ ॥

दिग्वकरेश ग २० ॥ करेश ग्व २५० मारका ॥ स्नानकलेशे ग्व ४ ॥ मूर्तिकरेश ग्व १ ॥ श्रीरक्ष्मी ॥
 नागप्व ॥ जक्षजक्षीनी ॥ सहस्रधार ॥ सुचारिमि ॥ हामरचुनस १ ॥ आवलसरै १ ॥ तेछोचुन-
 सरै १ ॥ अष्टीदशसमिध ॥ षोदसशमिध ॥ शुठ ॥ पिपीर ॥ यिमुन ॥ चाकु ॥ ग्वय ॥ खां ॥
 पारु ॥ सिधर ॥ चि ॥ क्वस खरपे मारको ॥ क्वसखरखिपत ॥ द्वधरमारको ॥ पासुरका ग्व २ ॥
 कुहारका ग्व २ ॥ डा पारु ॥ प्वाचया सुरका माक्व ॥ क्वटफनिन ॥ चाकफनिन ॥ वेमा ॥
 तिभाभा ॥ मिचकिसि ॥ सुभयफोरसि ॥ पुरुपा ३ ॥ पतपु १ ॥ रंगचुन ॥ वरतचुन ॥ हरिधारकु
 चुन ॥ हिगुर चन ॥ वंशगुरचुन ॥ कुतराहा चुन ॥ नरसिधर ॥ गुरार ॥ काघरकु २५ ॥ शशभो
 १ ड्या ॥ कंस ख्वरा १ ड्य ॥ सिजर ख्वरा ३ ॥ लुपरे ॥ ओहोपरे ॥ रुमुरु ॥ ओहोख्वर ॥
 इवा ॥ अंगुर ॥ पंचरत्नजो १ ॥ सापआसन ॥ तवरिड्या ॥ पहिरिड्या ॥ ग्याथपड्या ॥ ब्राह्मणवस्त्र
 लुचुल्या ॥ चेतकरवस्त्र लुचुल्या ॥ सादान ॥ नागछत्र ३ ॥ वाडुछत्र ३ ॥ ह्युडुछत्र ३ ॥ तोयु
 छत्र ३ ॥ हाकु छत्र ३ ॥ ययुव छत्र ३ ॥ छायाभार ॥ लोहोमा रोहोचा ॥ जोरहासा ॥

३३ पत्र

जापूजा जाके कु ६ ॥ वरिपा २० ॥ गोगास ॥ कुहारपूजा ॥ ग्वरजा ३ ॥ मेरानेवत ३ ॥ नेउत
 ३६ द्र ३६ ॥ देशवरिके कु ६ ॥ कर्मवरी ॥ स्वपोनायखाय ॥ दिष्टि जो १६ ॥ कर्णपताका ४ ॥
 पंचपताकाजो १६ ॥ अदुवारपात ॥ २४ ॥ लाजलक्व १ ॥ मतापूजा जो ९ ॥ पिथिपूजा ॥ केफं
 १ मताके ॥ केफं ३ माधेकेन्यान ॥ चेफनसुपारि १ ॥ चुन ॥ यितार ॥ जजमका ॥ ताय ॥
 पतवास ॥ ग्वय ॥ दक्षिना ॥ एदोकसोने ॥ के फं १ मताके ॥ धुन ॥ यितार ॥ जजमका ॥
 चेकन ॥ चतुथी याता ॥ मतापूजा जो ५ ग्वय ग्व ३५ दंम १८ ॥ हंस ह्यं १ दुमाजु ॥ दुगु ह्यं १
 ध्वाखायिनाय ॥ नोफेने जोरन ॥ पुनीसिया धलम उर्थे ॥ धरप्वचाग्वध २० ॥ पुनिसिया धरम
 धुनकाया धरत माजुया पद्मावति चन्दावतिजुया धरम धुनकाया ॥ थाय तवचपरिस धुनका ॥
 दिन सम्वत् ७९५ वैसाखवदी १३ ॥ याडाया धरत ॥ शुभमस्तु सर्वदा ॥ ॥

श्रीश्रीजयजितामित्रमल्लजुजुन दयका इवारेचाया ॥ इवारेचा सिधर कायाया धरत ॥ नाश्वरया ॥
 पूजाजु १ ॥ ताय ॥ पतवास ॥ पंचामृत ॥ धरिपात ४ ॥ बजि फं १ ॥ जजमका पु २० ॥
 दृष्टि जो ३ ॥ अदुवारपात ३ ॥ कर्णपताका जो ३ ॥ पंचपताका जो ३ पु १ ॥ पा १ वरि १
 ग्वरजा पु १ ॥ मेरानी वतपु १ ॥ द्रल १२ ॥ नेउत पु १२ ॥ धुनीपु ६ ॥ धुपासतोर १ ॥
 चतामाधे केफं १० ॥ चतामाधेजु ६ ॥ सवुनफं १० ॥ न्यानधरि १ धार २ ॥ ग्वय ग्व २०
 दं ६ ॥ दं ३ आचात ॥ सेस्वान सिधर ॥ दुगु ह्यं २ ॥ चि ॥ चेकन फं १ इतार ॥ ॥
 श्वते नाश्वरयाता ॥ ॥ श्रीश्रीश्रीदुमाजुस्ता हास

३४ पत्र

ह्य २ ॥ दं १८ ग्वय ग्व ३५ ॥ श्रीश्रीश्रीतरेजुस्मा ॥ मतापूजाजु ५ ॥ नेख तनच्छया ग्राहव
 ग्राह ॥ छेछेयाता दयके ॥ पूजा जो १ ॥ ताय ॥ पतवास ॥ जजमका पु ५५ ॥ ग्वय ग्व १० दं ४ ॥
 दं ४ आचात ॥ पात १ वरि ॥ धुनपु ५५ ॥ धुपासतोर ३ ॥ द्र १०० ॥ नेउत पु १०० ॥
 ग्वरजा पु १ ॥ मेरा नीउत पु १ ॥ मताके फं १ ॥ दृष्टि जु १ ॥ आद्वारपात १ ॥ कर्णपताका १ ॥

पंचपताका जु १ पु १ ॥ माधेके फं १ ॥ चतामाधे जु ३ ॥ आरतिचरपति ॥ एकाप्रकासरै १ ॥ मता-
के फं २ ॥ मताफा तारचाप्वात ॥ सग्वन जो १ ॥ दुगु ह्यं २ ॥ झरेरा मारक्व ॥ न्यानघरि ३ ता ३ ॥
काप्वर मारको ॥ झरेचा ह्यं ५२ श्वते ॥ झरेरितय याता ॥ भवयग्व २० दं ८ ॥ एकापरका ॥
आक्षत ॥ तुयस्वान ॥ सगोनजु १ ॥ श्वते झरेचाया सिरकाया धरत ॥ थाय नाय पारछेया कोथस
याडा ॥ ॥ ॥ सम्बत् ७९५ भाद्रपदशुदी १२ दिन थे कुन्हु याडा जुरो ॥ ॥ शुभमस्तु
सर्वदा ॥ शिवं ॥ श्वते श्रीश्रीजयजितामित्रमल्लजुन झ्वारेचायसिया समाप्तं ॥ ॥

श्रीश्रीपद्मावतिदेवियां अनन्तव्रत प्रतिथा याडाबा ॥ ॥ जु २ पूजा ॥ लायकुर २ ॥
पतवास कुर २ ॥ धुन पु ३०० ॥ जजका पु ४०० ॥ आमत अतपा ६०० ॥ कलेश ग्व ८०० ॥
अनन्तकुम्भ ग्व १ ॥ घडिनान ग्व १ ॥ श्रीलक्ष्मी २ ॥ ज्योयासलाव ॥ नागप्व ॥ सहस्रधार ॥
पितिन ॥ भनचा ॥ छायमाल ॥ अनिन ॥ सिथारदरुथ ६ ॥ दुधर ८०० ॥ क्वसखरपे ८०० ॥
सोशि कु २० ॥ सिमता कु २ ॥ पातसिमताप्वात हिने ॥ लुकवट ॥ ह्याङ्कुका ग्वदा १ ॥
पुवाकै फं २० ॥ पं

३५ पत्र

अवेहे फं ६० ॥ मताके फं ४० ॥ स्वानवा फं ४ ॥ टेछो फं ४ ॥ हामर फं ४ ॥ आक्षत फं ४ ॥
एका कुर २ ॥ प्ररका कु १ ॥ सियिहामर कु २ ॥ प्रयंगु कु २ ॥ सोपोसोक कु १ ॥ भोयुवरकुसुम
अस्ता १ ॥ मरच ग्व २०० ॥ पिपिर ग्व २०० ॥ शुठक्व २०० ॥ हरद कु २ ॥ वेहलद कु २ ॥
आवर कु २ ॥ लुपकेसर अस्ता १ ॥ पलेकेशर प्र १ ॥ चन्दनगुरि २१६ ॥ गुगुरि २१६ ॥ धुपवाससरै
१ ॥ सर्वाखि अस्ता १ ॥ केसरिफको ॥ विफाकन ॥ लून ॥ कुष्यारतु पु ४ ॥ व्याल ग्व ३ ॥
तवसे ग्व ५० ॥ मथल दुवा ३ ॥ मताके माधे जो ४० ॥ सेता १४ ॥ सेसातु दक्व ॥ डिया
द्राफर २१६ ॥ साघेर फं ६ ॥ साघरि पा १६ ॥ सादुदुपा १६ ॥ कस्ति फं १ ॥ साखर फं १
छूरदुकु २ ॥ सुडासा दुदुया १२ ॥ अक्क पातसितो ३० ॥ परागसि त्व ३० ॥ खयरसि तो ३० ॥
अपामार्गसि त्व ३० ॥ वरागतसि त्व ३० ॥ इविनसि त्व ३० ॥ सनिकाथसि त्व ३० ॥ वर-
सि त्व ३० ॥ पराग्वसि त्व ३० ॥ कुसवु त्व ३० ॥ गुरतो पु ३० ॥ वोसिखरिसि त्व ३० ॥ वैयेकं
थशित्वा ३० ॥ देवदारशित्वा ३० ॥ खेदाइतारपु २१६ ॥ इतार चेकन फं १ मारक्व ॥ न्याम-
छुडाकुरे ॥ जोरहासा १ ॥ जोरहासा चा १ ॥ हासा ॥ पुहपा ३ ॥ सुछारिबि ॥ गोमति ॥
गोमय ॥ गजदत्तचा ॥ वारभिकचा ॥ इता थिताचा ॥ राजद्वारचार ॥ पर्वतचोया चा ॥
सायाडाया चोचा ॥ वरागतहाया चा ॥ फानध्वकचा ॥ गंगामृत्तिका ॥ गगाजर ॥ विभुत ॥
कुस ॥ सेस्वान ॥ गोरोचन ॥ नासाकनेया ॥ साघरिपा ४ ॥ सादुदुपा ४ ॥ साघेर प्र १ ॥
साखर प्र १ ॥ कस्ति प्र १ ॥ शंख ॥ ग्वार ॥ मुफसुद्धि ॥ क्वसखर खिपोत मारक्व ॥ कुसखिपोत
मारक्व ॥ पल्लव ॥

३६ पत्र

वाफं १ ॥ लुहूमा ॥ लुहूचा ॥ तुफे ३ ॥ केदार ॥ वादर ॥ यात ॥ केरंक्व ॥ न्याकति ॥
फिरुल ॥ फिरुलचाकर ॥ तिमा ॥ गहोपकरण ॥ खाताचा ॥ लिवाचा ॥ फागाचा ॥ देरासाचा ॥

भिगवय २० ॥ तेछोचुनसरै १ ॥ व्यारपातचुनसरै १ ॥ हिंगुरचुन तोरा ४ ॥ हरिघारचुन तोरा ४ ॥
 कुत राहाचुन तोरा ४ ॥ वंसिगुलचुन तोरा ४ ॥ बरतचुन तोरा ४ ॥ गुराल तोरा ४ ॥ नरिसिधर-
 तोरा ४ ॥ भिसिधर तंश २ ॥ चिसरै ॥ पारसरै ॥ इमुनसरै १ ॥ चाकुसरै १ ॥ चुकचैरसरै १ ॥
 लवां ॥ खय ॥ कुहालका खदा २ ॥ पासुरका मारको ॥ प्वाचपंचसूत्रका मालकव ॥ चाकफनिन ॥
 क्वटफनिन ॥ साव ॥ काल ॥ पटपु १ ॥ दृष्टि जो ४० ॥ अदुवारपात ४० ॥ पंचपताका जो २ ॥
 कर्णपताका जो ४ ॥ नाग छत्र ॥ तोयुव छत्र ११ पताप ११ ॥ एयुछत्र ११ पताप ११ ॥
 ह्याकु छत्र ६ पताप ६ ॥ वाडु छत्र ३ पताप ३ ॥ हाकु छत्र ४ पताप ४ ॥ वाचु छत्र १
 पताप १ ॥ कुपन छत्र १ पताप १ ॥ मेवनिछत्र १ पताप १ ॥ स्वाता छत्र ह्याडु ॥ नागछत्र
 तवधाड ॥ नागछत्र तवधाड ॥ धुति अंगु छावा १ ॥ एयुतुपोचा १ ॥ कस्तिचा १ ॥ लंचा १ ॥
 गाचा १ ॥ पुजवासानकु १ एयु ॥ ह्याडु याट क्वट २ ॥ ह्याडु वेतारिकुम्द हिने ॥ खादित्वाक १
 मारकष ॥ राजलनो १ ॥ कालसाछे गुलपा १ ॥ दुचतिचा १ ॥ सात्रकोट २ ॥ जोनाखा १
 ओहोपु १ ॥ धुतिअंगुछा जो ६ ॥ थंदिरपुय गाछिपाल ॥ मोचा आगुल १ लुया ॥ ओहा आगुर १ ॥
 लुतरका १ ॥ ओहोतरका १ ॥ रूपरे ६ ॥ पंचलल जो ७ ॥ लुक्वट ॥

ठ्यासफुको ऐतिहासिक व्याख्या

—गौतमवज्र वज्राचार्य

‘पूर्णिमा’ को १२ पूर्णाङ्कमा मैले हालै पाइएको एउटा ठ्यासफुको मूलभाग छपाएको थिएँ ।
 विक्रमको सत्रौँ अठ्ठाहौँ शताब्दीको नेपालउपत्यकाको इतिहासमा केही प्रकाश पार्ने सामग्री
 त्यसमा परेका छन् । यस कारण तिनको नेपाली अनुवाद, ऐतिहासिक व्याख्या, प्रकाश गर्नु
 आवश्यक छ । तर केही भागको विशेष गरेर धार्मिक काम कुरासँग सम्बन्ध राख्ने भागको अहिले
 राम्ररी अर्थ नलागिसकेकोले सम्पूर्ण भागको अनुवाद व्याख्या प्रकाश गर्न सकिएन । तैपनि अहिले
 अर्थ लागे जति भागको अनुवाद र ऐतिहासिक व्याख्या प्रकाश गर्नु बेस होला जस्तो लागेकोले
 त्यसै गर्दछु ।

हरिहरसेनको किल्लामा संयुक्त आक्रमण

यस ताका (विक्रमको अठ्ठाहौँ शताब्दीमा) नेपाल राज्यभित्र अनेक साना साना स्वतन्त्र
 राज्य खडा भएका थिए । नेपालउपत्यकामा मल्ल राजाहरूका तीन राज्य, पश्चिममा चौबिसी
 बाइसी आदि राज्य, पूर्वमा विजयपुर आदि राज्य थिए । यी राज्यमा बराबर लडाइँ भइरहन्थ्यो ।

विशेष गरेर सीमाना जोडिएका राज्यहरू प्रायः एउटाले अर्कोलाई अंठघाउने दाउपेच गरिरहन्थे । यस्तो बेला एउटा राज्यको विरुद्ध अर्को राज्य अरू अरू राज्यसँग गुहार माग्ने पुग्थ्यो । एकै राज्यमा पनि कलह हुँदा एक पक्षले अरू राज्यसँग गुहार माग्थ्यो । गुहार माग्ने आउँदा गुहार दिन नसके आफ्नो कमजोरी जस्तै संझिन्थ्यो । गुहार गर्न जाँदा आर्थिक लाभ वा अरू कुनै लाभ हुन्थ्यो । किनभने गुहार माग्नेले 'लाखबिसी' को रूपमा नगद वा जिनिस वा अरू केही दिने चलन थियो । यस ताकाको राजनीतिमा यस गुहार प्रथाको निकै असर थियो । यस कारण गुहार मागेको तथा दिन गएका घटना बराबर भइरहेको उल्लेख पाइन्छ । यस ठ्यासफुको उठानमा पनि कान्तिपुर, ललितपुर, भक्तपुर, तनहुँ यी चार राज्यको संयुक्त सेनाले हरिहरसेनको राज्यको किल्ला कब्जा गरेको चर्चा परेको छ । त्यहाँ परेको वाक्यको अनुवाद यस प्रकारको छ—

“ने. सं. ७९४ (वि. सं. १७३१) आश्विन कृष्ण चतुर्दशी आदित्यवारका दिन कान्तिपुर, ललितपुर, भक्तपुर, तनहुँ यी चार राजाको ठाना (संयुक्त सेना) गई हरिहरसेनको छाता क्वाठ (किल्ला) कब्जा गरे ।”

(यसको मूलभाग पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्क २४ पृ. १-२ पङ्क्तिमा छ ।)

यो घटना भाषावंशावलीमा पनि परेको छ । त्यताबाट यसबारे बढ्ता कुरा खुल्ने हुनाले त्यहाँको वाक्य उद्धृत गर्नु आवश्यक छ—

“संवत् ७९४ (वि. सं. १७३१) आश्विन महीनामा सेन राजाहरूको तक्रार भई नमिली शुभसेन राजा आई मद्दत माग्ने आउँदा ललितपत्तनका राजा प्रमुख भई भक्तपुर र तनहुँका राजा सामेल भई पूर्वतिर हरिहरसेन राजाका राज्य मोरंगमाथि चढाइ गरी रावा हलेसी आदि १७ ग्राम जिती शुभसेन राजाकन दिई फर्की आया. दोस्रो साल मोरंगबाट ४ हात्ती शुभसेन राजाले श्रीनिवास मल्लकन चढाइपठाया ॥”

यस ताका नेपालउपत्यकाका तीन मल्ल राज्यमा ललितपुरका राजा श्रीनिवासको बढी प्रभाव थियो । यस बेला भक्तपुरका राजा जगत्प्रकाश मल्ल र कान्तिपुरका राजा प्रताप मल्लको मृत्यु भइसकेको हुँदा श्रीनिवास मल्लको प्रभाव बढेको हो । यसै हुँदा शुभसेनलाई गुहार दिन जाँदा श्रीनिवास नेता बनेका हुन् तथा यस गुहारको प्रत्युपकारस्वरूप शुभसेनले श्रीनिवासमल्ललाई ४ हात्ती कोसेली दिएका हुन् । यसको ३ वर्ष जतिपछि शुभसेनले कान्तिपुरका चौतारा (प्रधानमन्त्री) चिकुटिलाई पनि हात्ती कोसेली पठाइदिएका थिए । यसको चर्चा तल आउँदछ ।

⊙ यस विषयमा हामी अर्को निबन्धमा विस्तृत रूपमा पछि विचार गर्नेछौं ।

⊙ यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. ७९४ (वि. सं. १७३१) आश्विन कृष्ण (पूर्णान्तमानले कार्तिक कृष्ण)

गते	वार	तिथि	घ.	प.
कार्तिक	१७	आदित्य	चतुर्दशी	३२।४६

★ पूर्णिमा १ पूर्णाङ्क २० पृ., १५ पृ. हेर्नुहोस् ।

भूपतीन्द्रको जन्मदिन

यसपछि यस ठ्यासफुमा ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३१) कार्तिक शुक्ल षष्ठी शनिवार पूर्वाषाढा नक्षत्र धृतियोगमा ॐ व्याइते रानीबाट भक्तपुरका राजा जितातित्रका जेठा छोरा जन्मे भनी कुण्डलीसहित टिप्पन दिइएको छ । नामोल्लेख चाहिँ यहाँ गरिएको छैन । तत्काल टिप्पे चलन हुँदा नामोल्लेख यहाँ नभएको हो । तर यो भूपतीन्द्रमल्लको टिप्पन हो भन्न कुरा अन्तबाट सिद्ध हुन्छ । भूपतीन्द्रमल्लले आफ्नो मालतीचोकको अभिलेखमा “कार्तिक शुक्ल षष्ठी जन्मदिन” भनी कुँदाएका छन् । धनेश्वर राजोपाध्यायसँग रहेको कागतमा पनि भूपतीन्द्रमल्लको जन्मदिन यही टिपिएको छ । (पूर्णिमा १ पूर्णाङ्क २२ पृ., ९ पूर्णाङ्क २३ पृ. हेर्नुहोस्) यस कारण यहाँ ठ्यासफुमा परेको टिप्पन भूपतीन्द्रमल्लको हो भन्न कुरामा शङ्का छैन ।

चौतारा भगीरथ भैयाद्वारा सत्तल निर्माण

ललितपुरका राजा श्रीनिवासमल्लको पालामा भगीरथ भैया शक्तिशाली चौतारा बनेका थिए तथा ‘म र भगीरथ भैयामा केही फरक छैन’ भन्ने घोषणा श्रीनिवासद्वारा गराउन सकेका हुनाले उनी राजाका अत्यन्त मन परेका व्यक्ति थिए भन्ने कुरा प्रकाशमा आइसकेको छ । उनको छोटकरी नाम ‘भाग’ भन्ने थियो । भाषावंशावलीमा यिनको यही नाम दिइएको छ । यस ठ्यासफुमा पनि यिनको यही नाम प्रयोग गरिएको छ—

“ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३१) मार्गशुक्ल एकादशी उप्रान्त द्वादशी आदित्यवार अश्विनी-नक्षत्र परिघयोग ः धनुसंक्रान्तिको मासान्तमा ललितपुरका चौतारा भागले बनाउन बाएको सत्तलको प्रतिष्ठा गरियो”

(यसको मूलभाग पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्क २४ पृ. ८-९ पङ्क्तिमा छ ।)

भाषावंशावलीमा पनि भगीरथ भैयाले सत्तल बनाएको कुरा परेको छ—

ॐ यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३१) कार्तिक शुक्ल

गते वार तिथि घ. प. नक्षत्र घ. प. योग घ. प.

कार्तिक २३ शनैश्वर षष्ठी ५५ । ३ पूर्वाषाढा १६ । १ धृति ६ । १४

+ पूर्णिमा ५ पूर्णाङ्कमा प्रकाशित “चौतारा भगीरथ भैया” भन्ने निबन्ध हेर्नुहोस् ।

ः यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३१) मार्ग शुक्ल

गते वार तिथि घ. प. नक्षत्र घ. प. योग घ. प.

मार्ग २९ आदित्य एकादशी २ । ३४ अश्विनी १६ । १६ परिघ २१ । ५०

पृ० फ० ३.

“७९५ (वि. सं. १७३१) मार्गशिर शुक्ल एकादशका दिन भाग नाम काजीले लामु सत्तल बनाई उमामहेश्वर स्थापना गरिदिया”

भगीरथ भैयाले बनाएको यो ‘लामु सत्तल’ ग्रहिले ‘लामो पाटी’ नामले प्रसिद्ध छ। ललितपुर मङ्गलबजारमा राजदरबारको सामुझे यो सत्तल छ। भगीरथ भैयाले पछि वि. सं. १७३४ मा विश्वेश्वर मन्दिर बनाई प्रतिष्ठा गर्दा बाह्र देशका राजाहरू यस समारोहमा उपस्थित भएका थिए, तिनलाई यस सत्तलको बाह्र कोठामा राखी सत्कार गरिएको थियो भन्ने किंवदन्ती अहिलेसम्म चलेर आएको छ। ग्रहिले यो ‘लामो पाटी’मा टस्र कपडा पसलहरू रहेका छन्। सो पाटीको बीच भागमा ‘उमामहेश्वरको मूर्ति, अहिलेसम्म छँदैछ।

चौकोट दरबारको निर्माण

कान्तिपुरको राजदरबार ‘हनूमान्ढोका दरबार’ नामले प्रसिद्ध छ। तर ललितपुर राजदरबारको नाम भने ग्रहिले प्रसिद्ध छैन। उहिले चारैतिर क्वाठ (कोट) रूपका बुर्जा भएका हुनाले सो दरबार चौक्वाठ (चौकोट) भन्ने नामले प्रसिद्ध भएको हो। वि. सं. १७३१ मार्गमा शुरु गरेर वि. सं. १७३२ वैशाखमा सो दरबारको जीर्णोद्धार गरिएको थियो। यस कुराको उल्लेख सो टचासफुमा परेको छ। त्यहाँका वाक्यको अनुवाद यस प्रकारको छ—

“ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३१) मार्ग शुक्ल नवमी बृहस्पतिवार उत्तर भाद्र नक्षत्र शुद्धियोग यस दिन चौक्वाठको जग हालियो।

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३१) मार्ग कृष्ण सप्तमी बुधवार उत्तरफाल्गुनी नक्षत्र यस दिनदेखि बनाउन शुरु गरिया।

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३१) मार्गकृष्ण द्वादशी सोमवार अनुराधा नक्षत्र यस दिन चौक्वाठको ढोका हालियो।

● यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

		ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३१) मार्ग शुक्ल			
गते	वार	तिथि	घ. प.	नक्षत्र	घ. प.
मार्ग २६	बृहस्पति	नवमी	५२।४८	उत्तरभाद्र	६०।०
				सिद्धि	१९।११

→ यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

		ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३१) मार्ग कृष्ण (पूर्णान्तमानले कार्तिक कृष्ण)			
गते	वार	तिथि	घ. प.	नक्षत्र	घ. प.
पौष ९	बुध	सप्तमी	४३।३८	पूर्वफाल्गुनी	१५।५

★ यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

		ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३१) मार्गकृष्ण (पूर्णान्तमानले कार्तिक कृष्ण)			
गते	वार	तिथि	घ. प.	नक्षत्र	घ. प.
पौष १५	सोम	द्वादशी	१७।१	अनुराधा	५४।११

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) चंद्रशुक्ल पूर्णिमा बुधवार चित्रानक्षत्रको दिन चौक्वाठको थामसा (?) चढाइयो । यसको पाँच दिनपछि ईंट छान्ने काम भयो । वैशाखकृष्ण प्रतिपदा शुक्रवार अनुराधा नक्षत्रको दिन चौक्वाठको प्रतिष्ठा गरियोः-।”

(यसको मूलभाग पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्क २४ पृ. १०-१८ पङ्क्तिमा छ ।)

यस वर्णनबाट चौक्वाथ दरबारको निर्माण-समय नै यही हो कि भन्ने देखिन्छ । तर यो भन्दा ४५ वर्ष अगाडि नै सिद्धिनरसिंहको पालामा नै चौक्वाठको उल्लेख पाइने हुनाले यस बेला फेरि राम्ररी बनाइएको मात्र हो भन्ने बुझिन्छ । पछि विष्णुमल्लको पालामा पनि चौकोटदरबारको जोर्णोद्वारा भएको वर्णन वंशावलीमा पाइन्छ ।

नृपेन्द्रमल्लहरूको विवाह

वि. सं. १७३१ वैशाख ९ गते कान्तिपुरका राजा प्रतापमल्लको ५१ वर्षको उमेरमा मृत्यु भयो । त्यस बेला उनका तीन छोरा नृपेन्द्रमल्ल, पार्थिवेन्द्रमल्ल, महीपतेन्द्रमल्लहरू जीवित थिए । नृपेन्द्रमल्लको उमेर त्यस बेला १२ वर्षको थियो । उनका बुह्र भाइको उमेर यसभन्दा कम हुनु स्वाभाविक थियो । यस कारण प्रताप मल्लको जीवितावस्थामा छोराहरूको विवाह भइसकेको थिएन । प्रतापमल्लको मृत्यु भएको १ वर्षपछि राजा श्रीनिवासमल्लको देखरेखमा यी तीन भाइको विवाह गरिएको वर्णन ठ्यासकुमा परेको छ । त्यहाँका वाक्यको अनुवाद यस प्रकारको छ—

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) वैशाख कृष्ण एकादशी सोमवार रेवतीनक्षत्र, आयुष्मान् योग* यस दिन श्रीश्रीजयनृपेन्द्रमल्लदेवको विवाह गरियो । ललितपुरका राजा श्रीश्रीनिवासमल्ल

☉ यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) चंद्र शुक्ल						
गते	वार	तिथि	घ.	प.	नक्षत्र	व. प.
वैशाख ३	बुध	पूर्णिमा	५।५०	चित्रा	२६।५७	

÷ यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) वैशाखकृष्ण (पूर्णात्पत्तले ज्येष्ठ कृष्ण)

गते	वार	तिथि	घ.	प.	नक्षत्र	व. प.
ज्येष्ठ २	शुक्र	प्रतिपदा	२२।०	अनुराधा	६७।३६	

↗ पूर्णिमा ३ पूर्णाङ्कमा प्रकाशित 'चौकोट दरबार भन्ने निबन्ध हेर्नुहोस् ।

↘ पूर्णिमा १ पूर्णाङ्कमा १५-१७ पृ. हेर्नुहोस् ।

* यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) वैशाखकृष्ण						
गते	वार	तिथि	घ.	प.	नक्षत्र	व. प. योग व. प.
ज्येष्ठ १९	सोम	एकादशी	२५।२६	रेवती	६०।०	आयुष्मान् १६।४८

थकाली भएर यो काम गरियो । भक्तपुरका श्रीश्रीजितामित्रमल्ल र श्रीश्रीउग्रमल्ल दुवै दाजुभाइ आउनुभएको थियो । यरिनपा (?) ललितपुरका एक जना, भक्तपुरका एक जना ॥

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) ज्येष्ठशुक्ल चतुर्दशी वृहस्पतिवार अनुराधा नक्षत्र सिद्धयोग ॐ यस दिन श्रीश्रीपार्थिवेन्द्रमल्लको विवाह गरियो । ललितपुरका श्रीश्रीनिवास मल्ल थकाली हुनुभयो । भक्तपुरका राजा श्रीश्रीजितामित्र मल्ल (र श्रीश्रीउग्रमल्ल) दुवै दाजुभाइ आउनुभएको थियो । यरिनपा (?) ललितपुरका एक जना, भक्तपुरका एक जना ल्याइएको थियो ।

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) ज्येष्ठकृष्ण नवमी आदित्यवार उत्तरभाद्र उप्रान्त रेवती-नक्षत्र सौभाग्य उप्रान्त शोभन योग ★ यस दिन श्रीश्रीमहीपतीन्द्रमल्लको विवाह गरियो । थकाली पहिले जस्तै, राजाहरूलाई निमन्त्रणा गरेको पनि पहिले जस्तै, यरिनपा (?) पनि उस्तै ।”

(यसको मूलभाग पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्क २४ पृ. २५ पङ्क्तिदेखि २५ पृ. ६ पङ्क्ति सम्म छ ।)

यसरी ललितपुरका राजा श्रीनिवास मल्ल थकाली (मुह्य) भएर नृपेन्द्रमल्लहरूको विवाह गराउनामा त्यम बेलाको राजकाजको छाप परेको छ । त्यसबारे अलिकता चर्चा गर्नु प्रसङ्ग प्राप्त देखिन्छ ।

प्रतापमल्ल जीवित छउन्जेल प्रायः श्रीनिवासमल्लसंग उनको टक्कर परिरहन्थ्यो । कान्तिपुरबाट भागी चिकुटि ललितपुर पुगेका र उनलाई श्रीनिवासमल्लले शरण दिएपछि यी दुइको वैमनस्य झन् बढेको थियो । यत्तिकैमा प्रतापमल्लको मृत्यु भयो । यसको केही दिनपछि श्रीनिवासमल्लले चिकुटिलाई कान्तिपुर फर्कने प्रबन्ध मिलाइदिए । कान्तिपुर पुगी चिकुटिले अधिकार जमाउने कोशिश गर्न लागे । पछि उनी कान्तिपुरका चौतारा बने । प्रतापमल्लले आफ्ना कान्छा छोरा महीपतीन्द्र मल्ललाई आफूपछि राजा बनाउने व्यवस्था गरेर गएका थिए । तर दाजु छँदै भाइलाई राजा बनाउनु उचित होइन भनी अधि सरी श्रीनिवास मल्लले नृपेन्द्र मल्ललाई आफैले टीका लाइदिई गद्दीमा राखेका थिए ।

यसरी प्रतापमल्लपछि कान्तिपुरमा श्रीनिवास मल्लको प्रभाव परिरहेको हुनाले नृपेन्द्रमल्लहरूको विवाहमा पनि उनी थकाली हुन पुगेका हुन् ।

ॐ यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) ज्येष्ठ शुक्ल

गते	वार	तिथि	घ.	प.	नक्षत्र	घ.	प.	योग	घ.	प.
ज्येष्ठ	२८	वृहस्पति	चतुर्दशी	५३।२३	अनुराधा	५८।१७	सिद्धि	४२।११		

★ यस दिनको गणना यस प्रकारको छ—

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) ज्येष्ठ कृष्ण (पूर्णाङ्कमानले आषाढ कृष्ण)

गते	वार	तिथि	घ.	प.	नक्षत्र	घ.	प.	योग	घ.	प.
आषाढ	८	आदित्य	नवमी	५४।३८	उत्तरभा	४।२२	सौभाग्य	१६।५१		

÷ पूर्णिमा १ पूर्णाङ्कमा प्रकाशित 'चौतारा देवीदास तथा चिकुटि' भन्ने निबन्ध हेर्नुहोस् ।

ध्वजराज हाकुभाहरूको मृत्यु

“ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) ज्येष्ठ कृष्ण एकादशीउप्रान्त द्वादशीको १ दिन नन्दरमा धुनिराखेका ध्वजराजको मृत्यु भयो ।”

यसरी ठ्यासफुमा ध्वजराजको मृत्यु दिन टिपिएको छ । ध्वजराज को हुन् ? भन्ने कुरा राम्ररी पत्ता लाउन सकिएको छैन । वि. सं. १७५५ मा ललितपुर, कान्तिपुर भक्तपुर तीनै राज्यका राजा मिती राखेको ताम्रपत्रमा + ध्वजराजलाई मानांमा कन्तु ओझाको हात थियो भनी कन्तु ओझा-माथि आरोप लाइएको छ । सो ताम्रपत्रबाट ध्वजराज कान्तिपुरका भारादार थिए भन्ने थाहा पाइन्छ ।

यसको लगत्तै दुइ दिनपछि नन्दरमै धुनिराखेका काठमाडौं मट्टोलका भारादार हाकु र उनका छोराको मृत्यु भएको उल्लेख पनि ठ्यासफुमा परेको छ । यिनको पनि परिचय पाउन सकिएको छैन । ठ्यासफुको वाक्यको अनुवाद यस प्रकारको छ-

“ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) ज्येष्ठ कृष्ण त्रयोदशीउप्रान्त चतुर्दशी शुक्रवारको दिन* नन्दरमा धुनिराखेका मट्टोलका हाकुभार र उनका छोराको मृत्यु भयो । कैदबाट बाहिर झिक्न नपाउँदै मृत्यु भयो । (यसको मूलभाग पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्क २५ पृ. ९-१२ पङ्क्तिमा छ ।)

चिकुटिद्वारा धर्मकर्म

कान्तिपुरका चौतारा चिकुटि (यिनको अर्को नाउँ देवीदास थियो) धनी व्यक्ति थिए । तीनै शहरमा उनको जग्गाजमोन थियो भन्ने उल्लेख ऐतिहासिक घटनाबलीमा परेको छ* । यसो हुनाले उनले धर्मकर्म पनि निकै गरेका थिए । यिनमध्ये चिकुटिलाई धेरै कालसम्म संज्ञाइराख्ने उनको कृति पशुपतिनाथको मन्दिरमा सुनका तोरण भएका मूल ढोकाहरू हुन् । ठ्यासफुमा ती ढोकाहरू बनाएको वर्णन यसरी गरिएको छ-

“ने. सं. ७९६ (वि. सं. १७३२) कार्तिक शुक्ल पूर्णिमा शनैश्वरवार भरणी नक्षत्र यस दिन★ श्री ३ पशुपतिको दक्षिण ढोकामा, पश्चिम ढोकामा भारादार चिकुटिले सुनका तोरण

१ ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) ज्येष्ठ कृष्ण (पूर्णान्तमानले आषाढ कृष्ण)

गते	वार	तिथि	घडी	पला
आषाढ ११	बुध	एकादशी	४	२२

+ इतिहास-संशोधनको प्रमाणरमेयको २४३ पृ. हेर्नुहोस् ।

* यस दिनको गणना यस प्रकारको छ-

ने. सं. ७९५ (वि. सं. १७३२) ज्येष्ठ कृष्ण (पूर्णान्तमानले आषाढ कृष्ण)

गते	वार	तिथि	घ. प.
आषाढ १३	शुक्र	त्रयोदशी	११।४७

* पूर्णिमा १ पूर्णाङ्क १३ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

★ यस दिनको गणना यस प्रकारको छ-

ने. सं. ७९६ (वि. सं. १७३२) कार्तिक शुक्ल

गते	वार	तिथि	घ. प.	नक्षत्र	घ. प.
कार्तिक २२	शनैश्वर	पूर्णिमा	३३	१६ अश्विनी	६० । ०

हाले । थामसहित हाले । यसको ग्रको वर्ष (वि. सं. १७३३) यसै दिन पूर्व ढोकामा तथा उत्तर ढोकामा चिकुटिले तोरण हाले ।”

(यसको मूलभाग पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्क २५ पृ. १३-१६ पङ्क्तिमा छ ।)

पशुपतिनाथको मन्दिरमा जाने पश्चिम र दक्षिणका मूल ढोकाका तोरणहरूमा पनि यो कुरा कुँदाइराखिएको छ ।

सूर्यग्रहण र चन्द्रग्रहण

ग्रहण ठीकसँग गन्नु ज्योतिषीहरूको योग्यता जाँच्ने कसीको रूपमा रहेको छ । मल्लकालमा पनि उपत्यकाका तीन राज्यका ज्योतिषीहरूमा कसले गरेको ग्रहण मिल्छ भन्ने कुरामा प्रतिस्पर्धा हुन्थ्यो । यो कुरा ट्यासफुमा परेको सूर्यग्रहण र चन्द्रग्रहणका यी उल्लेखबाट बुझिन्छ-

“ने. सं. ७९६ (वि. सं. १७३३) ज्येष्ठकृष्ण औंसी बृहस्पतिवार भृगुशिरा नक्षत्र यस दिन सूर्यग्रहण थियो । यो ग्रहणको बारे भक्तपुरका ज्योतिषीले ६ अंगुल ग्रहण लाग्छ, उत्तर भागमा ग्रास हुन्छ भनी भनेका थिए । उग्रमाल (कान्तिपुरका ज्योतिषी)ले ९ अंगुल ग्रहण लाग्छ, दक्षिण भागमा ग्रास हुन्छ भनी भनेका थिए । भक्तपुरेहरूको भनाइ झुटो ठहर्‍यो, उग्रमालले भनेजस्तै स्पष्टसँग ग्रहण लाग्यो । यो ग्रहणमा सिद्धान्त राहु प्रमाण गरी गणना गर्दा भक्तपुरेहरू झूठा भए । खण्डखाद्यको राहुले उग्रमालको कुरा मिल्‍यो ।”

यो ग्रहणमा कान्तिपुरका श्रीश्रीनृपेन्द्र मल्ल श्रीश्रीपाथिबेन्द्र मल्ल श्रीश्रीमहीपतीन्द्र मल्ल यी तीनै दाजुभाइले श्री ३ तलेजुको दिक्षा लिनुभयो । गुरु मनोहरराज उपाध्यायज्यू हुनुहुन्थ्यो । यस दिन भक्तपुरमा पनि भक्तपुरका राजा श्रीश्रीजयजिताभिन्न मल्ल श्रीश्रीउग्र मल्ल दुवैले दीक्षा लिनुभयो । गुरु श्रीधर्मज्यू हुनुहुन्थ्यो ।”

(यसको मूलभाग पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्क २५ पृष्ठ २८ पङ्क्तिदेखि २६ पृष्ठ ३ पङ्क्तिसम्म छ ।)

“ने. सं. ७९६ (वि. सं. १७३३) आषाढ शुक्ल पूर्णिमा बृहस्पतिवार यस दिन चन्द्रग्रहण थियो । यो ग्रहणको बारेमा सिद्धान्त राहुअनुसार ६ अंगुल ग्रहण लाग्छ भनी स्पष्ट बताइएको थियो, खण्डखाद्यराहुअनुसार आधा अंगुल ग्रहण लाग्ने देखियो । भास्वती राहुअनुसार १ अंगुल ग्रहण लाग्छ भनी उग्रमालले भने । उनले बताए जस्तै १ अंगुल ग्रहण लागेको प्रत्यक्ष देखियो । यसमा पनि भक्तपुरेहरूको हार भयो ।”

(यसको मूलभाग पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्क २६ पृ. ६-९ पङ्क्तिमा छ ।)

 यस दिनको गणना यस प्रकारको छ-

ने. सं. ७९६ (वि. सं. १७३३) ज्येष्ठ कृष्ण (पूर्णात्मानले आषाढ कृष्ण)

गते वार तिथि घ. प. नक्षत्र घ. प.

आषाढ ३ बृहस्पति औंसी २४।२८ भृगुशिरा ४६।१७

§ यस दिनको गणना यस प्रकारको छ-

ने. सं. ७९६ (वि. सं. १७३३) आषाढ शुक्ल

गते वार तिथि घ. प.

आषाढ १७ बृहस्पति पूर्णिमा ४५।३६

सूर्यग्रहणमा दीक्षा आदि धार्मिक क्रिया गर्नु उत्तम छ भने कुरा मन्त्रशास्त्रमा बताइएको छ । जस्तै—

गार्ग्यसंहितायाम्—निन्दितेष्वपि मासेषु दीक्षोक्तग्रहणे शुभा ।

सूर्यग्रहणकालस्य समानो नास्ति भूतले ॥

तत्र यत् यत् कृतं कर्म अनंतफलदं भवेत् ।

(पुरश्चर्याणिव द्वितीय तरङ्गवाट)

[गार्ग्यसंहितामा—दीक्षा सुन्न नहुने भनी बताइएका महीनामा पनि सूर्यग्रहण परेको छ भने दीक्षा सुन्नहुन्छ । सूर्यग्रहणमा सुनेको दीक्षा सबभन्दा असल हुन्छ । यस अवसरमा गरेको दानपुण्य अनंतफल दिने हुन्छ ।]

यस कारण कान्तिपुरका भक्तपुरका राजपरिवारले यस दिन दीक्षा लिएका हुन् । कवि श्रीसिद्धिचरण श्रेष्ठज्यूसंग रहेको धरःपौ (लगत) मा जितामित्र मल्ल र उग्रमल्लले यस सूर्यग्रहणमा दीक्षा लिदाखेरिको विस्तृत वर्णन परेको छ । राजदरवारमा विवाह, व्रतबन्ध आदिमा प्रजाहरूबाट कर उठाएजस्तै दीक्षा लिदाखेरि पनि भक्तपुर राज्य भित्र परेका बनेपा, पनौति, नाला, सांगा, धुलिखेल, चौकोट ठिमी नकदेश, बोडे आदि सानसाना शहरहरूबाट नगद जिनीस दुवै रूपमा कर उठाइएका थिए । यो कुरा चाखलाग्दो हुँदा सो धरःपौको अलिकता अंश यहाँ उद्धृत गरिन्छ—

“श्रीश्रीजयजितामित्र मल्ल ॥ श्रीश्रीजयउग्र मल्ल नेह्रां उभयस दिख्याया धरत ॥

अथ दिख्याया सेवाकु

चक्काठया ॥ डा पु ८ ॥ हां १ निखुत दुगु ॥ खेज ग्व ८ ॥ म्वाच पु ९८ ॥ राफ २ ॥
क्वविफटसे ग्व २ ॥ लप्ते कु २ ॥ आपषयिचा १ ॥ ॥

नकदेशया ॥ हां १ दुगुनिखुत ॥ डापतसि १ ॥ खेज ग्व १५ ॥ म्वाच पु २५ ॥ लप्ते कु १ ॥
लून कु १ ॥ भाता कु १ ॥ करमुल कु १ ॥ क्वविफटसे ग्व २ ॥ तुसे कु १ ॥

साङ्गया ॥ हां २ दुगुनिखुत ॥ डापतसि १ ॥ खेज ग्व २८ ॥ म्वाच पु ९० ॥ रप्ते कु ३ ॥
तेतर हां १ ॥ थसखा १ ॥ राप्त २ ॥ दस्कन कु १ ॥ पाथुर ॥ कराम ॥ फटसे ग्व २ ॥
धरि भेव ४ ॥ हेखचा ७ ॥

खनपुया ॥ हां १ दुगुनिखुत ॥ डा ॥ खेज ग्व २५ ॥ रप्ते कु २ ॥ म्वाच पु १७० ॥
क्वविफटसे ग्व २ ॥ राफर २ ॥ हेखचा १ ॥

बुडेया ॥ हां ३ दुगुनिखुत ॥ डाकासि ॥ खेज ग्व ३० ॥ राफ २ ॥ टेलर १ ॥ लून
कु १ ॥ भाला कु १ ॥ दस्कन कु १ ॥ म्वाच पु ४० ॥ लाफर कु १ ॥ कसुर कु २ ॥
मुगतुति ॥ पारु ॥ हेकु १ ॥

भोतया ॥ हां ४ दुगुनिखुत ॥ लप्ते कु ६ ॥ म्वाच कु ८ ॥ राफल कु २ ख ८ ॥
चुसाख १ ॥ तेटर थसखा झागर कु १ ॥ टेतरम्वाक ॥ डा कु ॥ फटसे ग्व २ भोयुव ॥

तुसे कु १ ॥ आप कु १ ॥ बकसेझामरसे कु २ ॥ खखुजा कु १ ॥ चा कु हे कु १ ॥ हे कु १ ॥
सुपाचुन हरदा कु १ ॥ मुगभुंति कु १ ॥ खेज ग्व ६० ॥ पार कु १ ॥ फाकन कु १ ॥
दुडु कु १ ॥ ॥

पनातिया ॥ ह्यं दुगु निखुत ॥ म्वाकफा ह्यं १ ॥ फाचा ह्यं १ ॥ चराफ १६ ॥ चसाफ २ ॥
म्वाक तेतर १ ॥ टेतर १ ॥ जिवनजिव १ ॥ म्वाच पु ४६८ ॥ डा कु ३ ॥ हे कु २ ॥ खेज
ग्व ३० ॥ मुगकुद २ ॥ तुति कु २ ॥ सुपाचन कु २ ॥ हलदि कु २ ॥ लप्ते कु ३ ॥ सेस्वान ॥

नाराया ॥ खेज ग्व ३५ ॥ डा कु १× ॥ म्वाच पु २०० ॥ रप्ते कु २ ॥ क्वविफटसे
ग्व ४ ॥ हे कु १ ॥ फाकन कु १ ॥ तुसे कु १ ॥ ख्वाखरथ २ ॥ राप्त २ ॥ टेतर १ ॥
आपखयिचा १ ॥ चापस्वान कु १ ॥ ॥ थावारिगाम ॥ मल्ला १ ॥ डा ह्य ३ ॥ म्वाच पु ३० ॥
हाससिया ॥ म्वाच पु २० ॥ डाह २ ॥

धरिखेरया ॥ ह्यं २ दुगुनिखुत ॥ डा ॥ खेज ग्व २५ ॥ आपगुगुरडा कु १ ॥ थसषा ३ ॥
टेतर १ ॥ म्वाच पु १२१ ॥ लप्ते कु १ ॥ पकलून कु ३ ॥ ख्वाखल कु १ ॥ चापस्वान
कु १× ॥ ॥

थेमिया ॥ डाकासि २ ॥ खेज ग्व ४० ॥ म्वाच पु ४० ॥ लप्तेकुल ॥ ह्यं ५ दुगुनिखुत ॥
भोयुव फटसे ग्व २ ॥ फाकन कु २ ॥ तुसे कु १ ॥ दस्कन कु २ ॥ कसुरहरदि कु १ ॥
मुगतुति पारु ॥ आवारि कु १ ॥ चला फं २ ॥ फारा फं २ ॥ चसा ह्यं १ ॥ थसाखाम्वाक १ ॥
तेतर १ ॥ खरखुन ह्यं ४० ॥ कसुर फं १ ॥ फतसि ग्व ४ ॥ भाता कु १ ॥ लून कु २ ॥
हे कु १ ॥ तुपाछा १ ॥ मिथचोर ॥ पासुर ॥ भतवा ॥ श्वते गामया सेवाकु श्वते ॥

अथ गामश दाम कायाव दुकाया दिख्याता

मोटं ८०० भोटया ॥ मोटं ७०० पनातिया ॥ मोटं ४०० नाराया ॥ मोटं ३००
साडाया ॥ मोटं २०० धरिखेर ॥ मोटं १०० खनपु ॥ मोटं ३३ चोक्वाठ ॥ मोटं ९१०
थेमिया ॥ मोटं ३२० वुदेया ॥ मोटं ५० नकदेशया ॥ मोटं ५०० छेभादिर ॥ मोटं ७००
धखर्वा ॥ मोटं ४० करमिनायक ॥ मोटं ६० बुहाक धखर्वा ॥ मोटं ५११३ सथिकन ॥ ॥

श्वतेया गामस दाम थयाया ल्याष श्वते ॥ श्वते दिख्याया धरत ॥ दिख्या विया, श्रीश्रीजय-
जितामित्र मल्ल, श्रीश्रीउग्र मल्ल, वंशिधर जोशि, श्व स्वाहायाता दिख्या विया ॥ गुरु श्री धर्मजु
उपाध्यान विरा ॥ ॥ दीख्याया दिन सम्वत् ७९६ ज्येष्ठवदी अमावासी सूर्जग्रासमाहापर्व
कुह्लु दिख्या विया जुरो ॥ शुभमस्तु ॥

माथि उद्धृत धरःपौमा परेका जम्मै शब्दको अर्थ अहिले नलागेको हुनाले यहाँ अनुवाद
दिइएको छैन । परन्तु माथिको उद्धरणबाट कुन कुन ठाउँबाट के कति चीजबीज कोसेली
(कर) को रूपमा लिइएका थिए भन्ने कुरा केही बुझ्न सक्तछौं । जस्तै—

चौकोटबाट एउटा बोका, पन्ध्रवटा खाने फुल, दुइ भारी पात, तेतीस रुपियाँ आदि ।

नकदेशबाट एउटा बोका, पन्ध्रवटा फुल, एक भारी पात, एक भारी केराउ, एक भारी काँक्रो, पचास रुपियाँ आदि ।

सांगाबाट दुइटा बोका, अठ्ठाईसवटा फुल, तीन भारी पात, एउटा तिन्ना, चार कहतारो दही, सातवटा हाँस, तीन सय रुपियाँ आदि ।

खँड्पुबाट एउटा बोका, माछा, पच्चीसवटा फुल, दुइ भारी पात, एउटा हाँस सय रुपियाँ आदि ।

बोडेबाट तीनवटा बोका, तीसवटा फूल, दुइ भारी कसुर, अदुवा, तीन सय बीस रुपियाँ आदि ।

बनेपाबाट चारवटा बोका, ६ भारी पात, दुइवटा कुभिण्डो, एक भारी काँक्रो, साठीवटा फुल, एक भारी अदुवा, आठ सय रुपियाँ आदि ।

पनौतीबाट बोका, एउटा जिउँदो सुंगुर, एउटा सुंगुरको बच्चा, एउटा जिउँदो तिन्ना, एउटा तिन्ना, एउटा जीवंगीव (पक्षिविशेष), तीसवटा फुल, दुइ भारी हलेदो, तीन भारी पात, मैनका फूल, सात सय रुपियाँ आदि ।

नालाबाट पंतीसवटा फुल, साढे एक भारी माछा, दुइ भारी पात, एक भारी काँक्रो, दुइ मूठा मूलाको साग, एउटा तिन्ना, एक भारी चाँपको फूल, चार सय रुपियाँ आदि ।

धुलिखेलबाट दुइटा बोका, माछा, पच्चीसवटा फुल, एउटा तिन्ना, एक भारी पात, मूलाको साग, साढे एक भारी चाँपको फुल, दुइ सय रुपियाँ आदि ।

ठिमीबाट चालीसवटा फुल, पाँचवटा बोका, दुइवटा कुभिण्डो, दुइ भारी ककंलो, एक भारी काँक्रो, एउटा तिन्ना, चालीसवटा भँगेरा, एक पाथी कसूर, चारवटा फर्सी, मेथी, नौ सय दस रुपियाँ आदि ।

यी प्रदेशबाहेक छेंभडिर तथा कर्मीनाङ्के आदिबाट पनि नगदको रूपमा कर उठाइएको थियो । जस्तै-छेंभडिरबाट पाँचशय रुपियाँ घर्खाबाट सात शय रुपियाँ, कर्मीनायकबाट चालीस रुपियाँ, नुहाक घर्खाबाट साठी रुपियाँ । नगदको रूपमा जम्मा रु. ५११३ उठाइएको थियो ।

यसरी धलःपौको यस अंशले ठ्यासकुपुमा उल्लिखित सूर्यग्रहणमा जितामित्र मल्ल, उग्र मल्ल-हल्ले दीक्षा मुनेको कुराको पुष्टि गरेको छ, तथा दुवैमा दिइएका तिथिमिति आदि ट्वाक्क मिल्न आएका हुनाले यी दुवै पुस्तक भरपर्दा छन् भन्ने कुरा सिद्ध गर्न परस्परमा सहायक पनि भएको छ ।

[यस निबन्धमा परेका तिथिमितिको गणना शङ्करमान राजवंशीले गरिदिनुभएको हो ।]

(कमणः)

§*§

(क्रमागत)

श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको समयका निश्चित संवत् र तिथिमितिहरू

(ऐतिहासिक टिप्पणीसहित)

—देवीप्रसाद भण्डारी

“पृथ्वीनारायण शाहले काभ्रे, सुनथान, फुलवारी, नाम्बुडाका द्वारेहरूलाई “ठाउँठाउँका किल्लाहरू बलियो बनाई त्यहाँ चाहिने पाइएसम्मका हातहतियारहरू तंतदार गराइराख्” भनी वि. सं. १८१७ मार्ग १५ गते बुधवारका दिन पत्र लेखे ।”

स्वस्तिश्रीगिरिराजेत्यादिश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीमत्पृथ्वीनारायणशाहदेवानां सदा समर-
बिजयिनां—

स्वस्तिश्री राजभारासामर्थ श्रीकाभ्या सुथान फुलवारी नाम्बुडाका दुवान्या उमरा बह्याके आसिष्पूर्वकमिदं, इहाँ कुशल. तहाँ कुशल चाहिए. पत्र आयो. अर्थ मालूम भयो. आगे इहाँको समाचार भलो छ.

उप्रांत ताँहाँ ठानामहाँ वैरि आयादेखि घेर्न्या गरैन. च्यातन्यै गरला. तस्कारण ठाना ठाना-
महाँ बगरका हान्या हुंगा घाल. घोत्लि काँड पनि घाल. ठानामहाँ काँडा पनि घाल. सामगृहि
बलियो गरि राख्याको भया च्यातन आउँदा घकाउला, जस् पाउला. घेच्यादेखि ता ताँहाँबाट
चाँडो समाचार ल्याया दुइ दिनमहाँ इहाँ आइपुगला. फेरि तिन दिनमहाँ इहाँबाट गुहार आइ-
पुगौला. हानौला. परन्तु दार गोलो पनि पठाउँछौं. आउँछ विज्ञेषु किमधिकम्.

मार्गवदि ४ रोज ४ मुकाम नुवाकाट राजधानि शुभम्. ॐ”

[च्यातन्यै गरला=किल्ला फुटाउने चेष्टा गर्ला । ठाना=किल्ला=चौकी । बगरका=
खोलाका किनारका । हान्या=हान्न सकिने=झट्टी फाल्न सकिने । घाल=हाल, जम्मा गरिराख् ।
घोत्लि=घोस्ले=ठूलो धनु ? काँड=बाण । सामगृहि=सामान । घकाउला=धपाउला, हटाउला ।
दार गोलि=वारुद गोलो (?)]

यो पत्र लेखिएको दिनको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छः—

वि. सं. १८१७ मार्गकृष्ण (पूर्वार्धमानले)

गते वार तिथि घडी पला

मार्ग १५ बुध चतुर्थी २६ । २७

(पत्रोबाट)

ॐ ‘पृथ्वीदर्शन’ प्रदर्शनीमा राखिएको सक्कल प्रतिबाट यो प्रतिलिपि हामीले लिएका हौं ।

ऐतिहासिक टिप्पणी-

यो पत्र पृथ्वीनारायण शाहले काभ्रे, सुनथान, फूलबारी, नाम्मुढाका द्वारे बराहउमराउहरूका नाउँमा लेखी पठाएका हुन् । यस पत्रमा संवत् लेखिएको छैन । गणना गरिहेर्दा तथा पात्रोसँग भिडाइहेर्दा वि. सं. १८१७ मा यस पत्रमा उल्लेख गरिएका तिथि वारादि मिल्न आउँछन् । त्यस कारण यो पत्र वि. सं. १८१७ मार्ग १५ गते बुधवारको दिन लेखिएको देखिन्छ । यस पत्रमा काभ्रेदेखि नाम्मुढासम्मका ठाउँठाउँका किल्लाहरू सुरक्षित राखी होशियारीसाथ रहनु भन्ने कुरा परेको छ ।

पृथ्वीनारायण शाहले वि. सं. १८१६ माघ १ गते शुक्रवारका दिन काभ्रेकोट विजय गरेका हुन् । यसका साथसाथै सुनथान, फूलबारी, नाम्मुढातिर पनि पृथ्वीनारायण शाहको अधिकार जमेको थियो । नाम्मुढाप्रदेश काठमाडौँबाट ८ कोस जति पूर्वतिर तथा काभ्रेदेखि केही दक्षिणतिर पर्दछ । नाम्मुढाबाट केही उत्तरतर्फ फूलबारी पर्दछ ।

आफूले विजय गरेका प्रदेशहरू सुरक्षित राख्न सकिएन भने आफूले गरेको विजयको कुनै भाउ हुँदैनथ्यो, दुःख मात्र हुन्थ्यो । त्यस कारण नयाँ नयाँ प्रदेशहरू जित्नु जति महत्त्वपूर्ण कुरा हुन्छ, जितिएका प्रदेशहरू थामिराख्न सक्नु पनि उतिकै महत्त्वपूर्ण कुरा हुन्छ । उसमा पनि भरखरै विजय गरेका प्रदेशहरूमा त शत्रुपक्षले जसरी भएपनि फिर्ता लिने कोशिश गरी वारंवार हमला गरिरहने सम्भावना हुन्छ । त्यस कारण यस प्रदेशका मुख्य मुख्य द्वारे बराह-उमराहरूलाई पृथ्वीनारायण शाहले राम्रोसँग होशियार भएर रहनु भनी अह्नाएका हुन् ।

यस बेला काभ्रे र त्यसदेखि वरपरका फूलबारी नाम्मुढा आदि प्रदेशका बीच बीचका गढी गौँडाहरूमा शत्रुपक्षका फौज आई एककासी हमला गर्ने सम्भावना भएको हुनाले त्यस्ता ठाउँमा बलिया किल्ला बनाई ती किल्लाका वरिपरिबाट शत्रु पस्न नसक्ने गरी काँडा लगाई त्यस किल्ला-भित्र घुजेत्रोले झट्टीले हाथ हुने ढुङ्गा, धनुर्बाण आदि पाइएसम्मका हातहतियार जम्मा गरी पहिले नै तंतयार भई बस्नु आवश्यक थियो । त्यसैले सो सुरक्षाका लागि आवश्यक प्रबन्ध गर्नु र त्यहाँ केही गरी शत्रुले हमला गरिहाल्यो भने शत्रुसँग मुकाबिला गरी शत्रुलाई घपाउनु । यसो गरी किल्ला सुरक्षा गर्नु भने मात्र जस पाउला आदि कुराको उल्लेख गरी यो पत्र लेखेका हुन् भन्ने कुरा यस पत्रमा उल्लिखित "उप्रांत ताँहाँ ठानामहा वैरि आयादेखि घेन्थाँ गरैन. च्यातन्यै गरला. तस्कारण ठाना ठानामहाँ बगरका हान्या हुंगा घाल. घोत्लि काँड पनि घाल. ठानामहाँ काँडा पनि घाल. सामगृहि बलियो गरि राष्याको भया च्यातन आउँदा घकाँउला. जस्पाउला." यस वाक्यबाट व्यक्त हुन्छ ।

काभ्रे आदि प्रदेशका किल्लामा शत्रुले घेरा दिई हमला गर्ने खबर केही गरी थाहा पाइयो भने त त्यहाँबाट मात्र शत्रुलाई हटाउन सकिन्न । त्यताबाट तुरुन्त खबर पठाएमा २ दिनमा यहाँ नुवाकोटमा आइपुगिहाल्छ । तेस्रो दिन यताबाट चाहिए जति मद्दत र खरखजाना पठाउन

सकिहाल्छौं । त्यस कारण यताको मद्दत मागिपठाऊ भन्ने कुराको उल्लेख पनि “प्रेत्यादेखि ता ताँहाँबाट बाँडो समाचार ल्याया बुइ दिनमहाँ इहाँ आइपुगला, फेरि तिन दिनमहाँ इहाँबाट गुहार आइपुगोला. हानीला, परन्तु दार गोली पनि पठाउछौं. भाउछ ” यस वाक्यबाट व्यक्त हुन्छ ।

यस बेला पृथ्वीनारायण शाह नुवाकोटमा भिए । उनी सधैं आफूले विजय गरेका प्रदेशहरू थामी सुरक्षित तुल्याउन जागरूक भई रहन्थे भन्ने कुरा यताबाट थाहा पाइन्छ । यस पत्रको विशेष चर्चा पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश १११२-१४ पृष्ठमा गरिएको छ । सो ग्रन्थ प्रकाशित हुँदैछ ।

+ + + +

“भक्तपुरका राजा रणजित् मल्लको राज्यक्षेत्र पूर्व १ नं. काभ्रेपलाञ्चोक इलाकाभित्र पर्ने चौकोटप्रदेश वि. सं १८१८ ज्येष्ठ ३० गते सोमवारको दिन पृथ्वीनारायण शाहले विजय गरे ।”

“शाके १६८३ (वि. सं. १८१८) मासे २ दिनगता ३० सोमवासरे रात्री गतघटिका १७।४५ रात्रिशेष ७।९ चौकोट मान्याको”

(‘पृथ्वीदर्शन’ प्रदर्शनीमा देखाइएको कुलानन्द ज्योतिषीका वंशजबाट प्राप्त कागतबाट)

“साके १६८३ (वि. सं. १८१८) मासे २ दिन ३० रोज २ मा रात्रिघटी १७।४५ मा चौकोट मान्या ।”

(गोरखालीहरूको सैनिक इतिहासबाट)

“संवत् १८१८ ज्येष्ठ शुदि रो २ चौकोट अंबल ।”

(त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा २६१ पृष्ठबाट)

“चौकोटमा पनि लश्कर छन् भन्दा सुन्दा र यिनै भारादार यिनै लश्कर गई शाके १६८३ साल (वि. सं. १८१८) ज्येष्ठ शुदि ६ रोज २ का दिन रातमा चौकोट पोली गोर्खालि अम्बल गन्या.”

(भाषावंशावलीबाट)

“गोर्खालीहरू धुलिखेलका दुनियाँहरूसँग ६ महीनासम्म लडे । यसपछि पृथ्वीनारायण शाहले चौकोटको दक्षिणतिर डाँडामा एउटा किल्ला बनाए । [उपत्यकाको चारैतिर अलि होचा डाँडामा त्यस्ता साना साना गढी अर्थात् किल्लाहरूको अवशेष अहिले पनि छन् । ती गढीको चारैतिर खाई र ढिस्का छन् । ती गढीमा ४०, ५० जनासम्म बस्न सकिन्छ ।] पृथ्वीनारायण शाहले त्यहाँ धेरै फौज जम्मा गरे । उनले आफ्ना मानिसहरूसँग सल्लाह गर्दा साना साना गाउँहरू जित्न सजिलो हुन्छ, हमला गर्ने कुरा सुन्नबित्तिकै (गाउँका) सबै मानिस भाग्छन्, तर चौकोट गाउँ हात लाउन केही युद्धबिद्या पनि चाहिँदछ भनी काजीहरूले उनलाई भने । सो सरसल्लाहागछि (गोरखाली) सेनाले चौकोटको चारैतिर घेरा हाल्यो । केही चौकोटियाहरू बाँसडोलको बाटो गरी प्युठानातिर भागे । अरूचाहिँ आफ्नो ठाउँतिर भागे । नामसिंह राइले हीन्द्रसिंह राइकहाँ गएर भने—जम्मा पचास घरको मद्दत लिएर हामी गोरखालीसँग लड्न

सकतैनों । बाँकी सबै दुनियाँ भागिसके । म तिमीलाई यहाँ भन्न आएको हुँ । तिमी पनि ढीलो नगर, चाँडै भागिहाल । महीन्द्रसिंह राइले उनलाई धिक्कारेर उनलाई डरछेक्वा भनी दोष लाउँदै भने—मेरो अगाडि नबस, ज्यान बचाएर भाग, मेरो हुकमा त सारा गोरखाली-हरूको शक्तिलाई रोक्दछु । ठूलो नाउँ कमाएर खुशीसाथ आफ्नो ठाउँमा बस्नेछु । यदि म सफल भइन भने रणभूमिमा म आफ्नो प्राण छोडेर स्वर्ग कमाउनेछु, जसको प्रभावले मेरा छोरा नातिहरू सुखी हुनेछन् । तब उनले परत्र सपान चाहने आफ्ना भरपर्दा मानिसहरूलाई बोलाएर उनीहरूलाई उत्साहित पारे ।

ज्येष्ठ कृष्ण षाठीको दिन साँझदेखि रातको १२ घडी गएसम्म ठूलो लडाइँ भयो । गोरखालीहरू आफ्ना १३१ जना मरेपछि हटे । पन्ध्र दिनसम्म दिनका दिन लडाइँ भइरह्यो । तर गोरखालीहरूले केही प्रभाव पार्न सकेनन् । पृथ्वीनारायण शाह र उनका काजीहरू निराश भए । ठूलो शहरले जस्तै एउटा सानो गाउँले यसरी टक्कर लिएको देखेर तिनीहरू छक्क भए । ज्येष्ठ शुक्ल षष्ठीको दिन धूमधामको लडाइँ भयो । जुन लडाइँ रातको चौध डीसम्म रह्यो । त्यस बेला एउटा सिपाहीले महीन्द्रसिंहलाई भेट्टाएर खुँडा र भालाले हानेर मान्यो, नामसिंहलाई चाहिँ बाँया काँधमा खुकुरीले हानेर घाइते पारिदियो । नामसिंह बेहोस भई पछाडिए । यो देखेर चौकोटियाहरू भागे । गाउँमा आगो लगाइयो । यस लडाइँमा २०१ जना गोरखालीहरू मरे । अधि मरेका १३१ जवानसमेत गरी जम्मा ३३२ जना गोरखालीहरू परे ।

नामसिंह राई होश आएपछि आफैँ उठेर नगीचमा गोरखालीहरूलाई नदेखेर पटुकाले आफ्नो घाउ बाँधेर बाँसडोलको बाटो गरी प्यूठानतिर भागे । उनले भुइँमा लडिरहेको, खुँडा भालाले छियाछिया पारेको महीन्द्रसिंहको लासलाई देखे । तर उनलाई घेरैवेर अलमलिरहन फुसत थिएन ।

भोलिपल्ट बिहान पृथ्वीनारायण शाहले रणभूमिको निरीक्षण गरे । घाउले छियाछिया भएको महीन्द्रसिंहको लाशलाई देखेर पृथ्वीनारायण शाहले उनको बहादुरीको तारीफ गरे, अनि उनको जहानहरूलाई बोलाउन पठाए । यस्ता वीरपुरुषका जहानहरूले ठीक संरक्षण पाउनुपर्छ भनी तिनीहरूलाई ल्याएर बिहान बेलुका राजाको भान्छामा तिनीहरूले खान पाउने प्रबन्ध गरिदिए ।”

(राइटको वंशावली १५४-१५५ पृष्ठ)

यस दिनको गणना गर्दा आएको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ—

वि. सं. १८१८ ज्येष्ठशुक्ल

गते	वार	तिथि	घडी	पला
ज्येष्ठ ३०	सोम	षष्ठी	३० ।	३६

श्रीसोमध्वज विष्टको साही सैनिक इतिहासको ३३ पृष्ठमा वि. सं. १८१८ आषाढ ३० गते शनैश्वरवार चौकोट विजय भयो भनी लेखिएको छ । परन्तु गणना गरी हेर्दा वि. सं. १८१८ आषाढ ३० गते शुक्रवार पर्दछ, शनैश्वरवार पर्दैन । यस कारण सो मिति ठीक देखिँदैन । यसको विशेष चर्चा पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका ८३९-४१ पृष्ठमा गरिएको छ । सो ग्रन्थ प्रकाशित हुँदछ ।

ऐतिहासिक टिप्पणी—

काभ्रे, नाम्मुढा, फुलवारीतिर रक्षाप्रबन्ध मिलाई सकेपछि पृथ्वीनारायण शाहले भक्तपुर राज्यक्षेत्रका प्रमुख बस्तीका रूपमा रहेका 'सातगाउँ' जित्नेतिर दृष्टि दिन थाले । यसका लागि काभ्रेकोटबाट धुलिखेल तथा चौकोटतिर बढ्ने योजना पृथ्वीनारायण शाहले बनाए । धुलिखेल काठमाडौँबाट ७ कोस जति पूर्वतिर पर्दछ । धुलिखेलकै दक्षिणतिर काखमा चौकोट प्रदेश पर्दछ । धुलिखेल अलि उच्च स्थानमा रहेको र त्यहाँ केही बाक्लो बस्ती भएकोले सो प्रदेश कब्जा गर्न गोरखाली सेनालाई गाह्रो पयो । त्यसो भएको हुनाले गोरखाली सेना चौकोटतिर लाग्यो । चौकोट सात गाउँमध्ये सबभन्दा सानो थियो । तैपनि चौकोट विजय पनि सजिलैसँग भएन । त्यहाँ पनि निकै संघर्ष भएको देखिन्छ । यस विषयमा राइटको वंशावलीमा गरिएको वर्णन चाखलाग्दो छ । त्यस कुराको पुष्टि गर्ने अरु प्रमाण पाइएको छैन तापनि सो वर्णन केही साँचो हो कि भन्ने देखिन्छ ।

वि. सं. १८१८ ज्येष्ठ ३० गते गोरखाली सेनाले चौकोट कब्जा गरेपछि भक्तपुरेरूले सो फिर्ता लिन सकेनन् । यसो हुनाले यस विजयले गोरखाली सेनाको बल बढयो र अब क्रमशः अगाडि बढ्दै जाने अवसर गोरखाली सेनाले पायो ।

+ + + +

“पृथ्वीनारायण शाहले गिन्दुन् पांवार लामालाई आफूले विजय गरेका प्रदेशहरूमा पर्ने गुम्बाहरू (बौद्धधर्मावलम्बी लामाहरूको विहारहरू) को पुरानु खायल विर्ता थामी वि. सं. १८१८ चैत्र १० गते शुक्रवारका दिन पत्र लेखे ।”

“स्वस्तिश्रीगिरिराजचक्रचूडामनिनरनारायणेत्यादिविधिविरुदावलिविराजमानमानोन्नतश्रीमन्-महाराजाधिराजश्रीश्रीश्रीमत्पृथ्वीनारायणसाहदेवानां सदा समरविजयीनां—

आगे गिन्दुन् पाम्बालामाके पुडि घुंवा वांथली घुंवा नागन्या घुंवा लिस्यांषु घुंवा डुंमा घुंवा चरिकोट घुंवा ह्लोभा लामाले भारा बकसिपठायो छन्, सो हामीले थामिबकसिउ, घुंवा घुंवाका सिष्य साषामाथिको अंबल गिन्दुन् पांवालामाले गर्नु, घुंवा घुंवाको पुरानु षायल विर्तासमेत थामिबक्सिउं,

इति संवत् १८१८ फाल्गुन वदि ९ रोज ६ शुभम्. ॐ”

यस दिनको गणना गर्दा आएको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ—

वि. सं. १८१८ फाल्गुनकृष्ण (अमान्तमानले)

गते वार तिथि घडी पला

चैत्र १० शुक्र नवमी १२ । २३

ऐतिहासिक टिप्पणी—

यो पत्र पृथ्वीनारायण शाहले गिन्दुन् पांवार लामालाई लेखिदिएका हुन् । यस पत्रमा संवत् दिइएको छ, नवमी तिथि शुक्रवारको उल्लेख गरिएको छ । तर पूर्णान्तमानले गणना

ॐ 'पृथ्वीदर्शन' प्रदर्शनीमा राखिएको सक्कल प्रतिबाट यो प्रतिलिपि लिइएको हो ।

गरिहेर्दा यस दिन शुक्रवार आउँदैन, बुधवार आउँछ । अमान्तमानले गणना गर्दा मात्र शुक्रवार पर्ने आउँछ । त्यस कारण वि. सं. १८१८ अमान्तमानले फाल्गुन कृष्ण नवमी चैत्र १० गते शुक्रवारको दिन यो पत्र लेखिएको देखिन्छ । यस पत्रमा बौद्धधर्मावलम्बी लामाहरूको गुम्बा (लामाहरू बसी धर्मकर्म पूजापाठ गर्ने ठाउँ, विहार) लाई थामिदिएको कुरा परेको छ ।

पृथ्वीनारायण शाह विभिन्न सम्प्रदायका देवता, धार्मिक परंपरामाथि श्रद्धा राख्थे, उनी आफ्नो नीतिअनुसार पहिलेदेखि चलिआएका पूजाआजा देवता मठका गूठी बिर्ता आदिलाई थामिदिने गर्दथे ७ । पृथ्वीनारायण शाहका विजित प्रदेशभित्र विशेष गरेर नेपालको उत्तरी भेकतिर ठाउँ ठाउँमा लामाहरूका गुम्बा पर्ने आएका थिए । पृथ्वीनारायण शाहले आफ्नो नीति-अनुसार आफ्नो राज्यक्षेत्रका लामाहरूलाई सन्तुष्ट पार्नका लागि गुम्बा गुम्बाका लामाहरूमध्ये मुख्य लामाका रूपमा गिन्दुन् पांवार लामालाई मान्यता दिई उनको बिर्ता थामिदिएका थिए भन्ने कुरा यस पत्रमा उल्लिखित “आगे गिन्दुन् पाम्बालामाके पुंङि घुंवा वांथलि घुंवा नागन्या घुंवा लिस्पां घुंवा इंमा घुंवा चरिकोट घुंवा. ल्लोभा लामाले भारा वक्सिपयाया छन्. सो हामोले थामिवक्सिउ, घुंवा घुंवाका सिष्य साषामाथिको अंवल गिन्दुन् पांवालामाले गर्नु, घुंवा घुंवाको पुरानु षायल विर्तासमेत थामि वक्सिउँ,” यस वाक्यबाट व्यक्त हुन्छ ।

यताबाट विजित प्रदेशका बौद्धधर्मावलम्बी लामाहरूप्रति पृथ्वीनारायण शाहले कस्तो नीति लिएका थिए भन्ने कुरा स्पष्ट झल्कन्छ ।

+ + + +

“आफ्ना जेठान दिग्बन्धन सेनको राज्य मकवानपुरमा आक्रमण गरी वि. सं. १८१९ भाद्र ९ गते शनैश्वरवारको दिन पृथ्वीनारायण शाहले विजय प्राप्त गरे ।”

“श्रीसाके १६८४ (वि. सं. १८१९) मासे ५ दिन गता ९ सनिवासरे रात्रौ गत घटिका २ मकवानपुर हात भयाको प्रवेस ३”

(‘पृथ्वीदर्शन’ प्रदर्शनीमा देखाइएको कुलानन्द ज्योतिषीका वंशजबाट प्राप्त कागतबाट)

“साके १६८४ (वि. सं. १८१९) मासे ५ दिन ९ रोज ७ रात्रि घटी २ मकवानपुर सर भयो ।”

(गोरखालीहरूको सैनिक इतिहासबाट)

“संवत् १८१९ भाद्रशु. २ रो. ७ मकवानपुर अम्बल”

(त्रिरत्नसौन्दर्यगाथाको परिशिष्ट २६१ पृ. बाट)

“मकवानपुर हात्ताको उद्योग गर्नालाई कुन पाठसँग मकवानिलाई चिढाउनुया हो भन्नुया कुराको सल्लाह गर्दा नौलाखी हीराको हार र एकदन्ता लक्ष्मीप्रसाद हात्ती ३ सुघटी (?) नौ कुञ्जर (हात्ती ?) देवीप्रसाद हात्ती ठूलो राजमाला हत्यानी देऊ भनी माग्नु २ दियो

● यस विषयमा पूर्णिमा ११ पूर्णाङ्कका २४-२६ पृष्ठ हेर्नुहोस् । यसको विशेष चर्चा पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका ९८१-८३, १०३५-३७, १०५७-६०, १०६३-६६, १०९२-९४ पृष्ठमा गरिएको छ । सो ग्रन्थ प्रकाशित हुँदैछ ।

भने बढिया भयो, दिएन भने त्यसैको अज्यौली काटी (निहुँ थापी) हान्नू भन्त्या सल्लाह गरी थरघर भला मानिस पठाउनुभयो । ती मानिस पुगी राजा दिग्बन्धन सेनसित कुरा गर्दा कनकसिंह वानियाँले कुरो पर्न दिएन र जवाफ दियो । यो खबर श्रीमहाराजले सुन्नुभयो र रिसानी भई मकवानपुर हात्त्रालाई फौज पठाउँदा भया ।

हात्त्र जान्या भारादार श्रीचौतरिया कीर्तिमहोद्दाम शाह, चौतरिया दलमर्दन शाह, काजी दलजित् शाह, काजी शूरप्रताप शाह, वंशराज पाँडे, कुलानन्द जैसी, नाहरसिंह बस्न्यात, केहरसिंह बस्न्यात, अभिमानसिंह बस्न्यात, नन्दु सर्दार प्रभृति जेठाबुढा, नजीकी, द्वाऱ्या, थरघर, उमराउ सब बिदा गरिबक्नुभयो ।

फौज लिई भारादार गई शाके १६८४ संवत् १८१९ भाद्र महीनाको ८ दिन जाँदा शुक्रवारका दिनमा मकवानपुरमा ठाना हाल्या । भोलिवेर शनिवारका दिन ठूलो लडाईँ २१ घडीमा भयो । हात्त्रा पनि केही मानिससमेत घाइते भया । ५०।६० आदमी ठहरै पऱ्या । उसका ३००।४०० मानिस ठहरै पऱ्या । वानियाँ र राजा भागी हरिहरपुरमा गया । मकवानपुर गोर्खाको फत्ते भयो । सात शय चापवाला बन्दूक अरू खरखजाना हात लाग्यो र त्यसै सालमा श्रीनाथ, बर्जवानी, सबुज, गोरख कालीबक्स ५ कम्पनी जमाई भैरवीका स्थानमा निशान चढाउनुभयो ।”

(भाषावंशावलीबाट)

यस दिनको गणना गर्दा आएको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ—

वि. सं. १८१९ भाद्रशुक्ल

गते वार तिथि घडी पला

भाद्र ९ शनैश्वर द्वितीया २७ । ४०

ऐतिहासिक टिप्पणी—

पृथ्वीनारायण शाहले यस वेला मल्ल राजाहरूका उपत्यकाबाहिरका धेरैजसा राज्यक्षेत्रहरूमा विजय प्राप्त गरिसकेका थिए । वि. सं. १८१८ ज्येष्ठ ३० गते चौकोट प्रदेश विजय गरेपछि पृथ्वीनारायण शाहले पूर्वतिरको युद्ध बन्द गरी केही समय नयाँ योजना बनाउनामा बिताए । नेपालखाल्डोलाई चारैतिरबाट घेरा हाली विजय गर्न अझ धेरै परिश्रम गर्न बाँकी थियो । नेपालखाल्डादेखि पश्चिम उत्तर र पूर्वतिरका केही प्रदेश विजय गरेतापनि दक्षिणतिरका प्रदेशहरू भने विजय गर्न बाँकी नै थिए । विजय भएका प्रदेशहरूको संरक्षण गर्न पनि धेरै सैन्यको आवश्यकता थियो । यस वेलासम्म विजय गरेका प्रदेशहरू पहाडी क्षेत्र मात्र थिए । यसो हुँदा आम्दानीको स्रोत भने उत्तिको बढ्न सकेको थिएन । यस कारण प्रशस्त धानको खेती हुने समथर जमीन र हात्ती गैँडा आदि मूल्यवान् जन्तुहरू हुने घना जङ्गल भएका तराई प्रदेशहरू विजय गर्नु पृथ्वीनारायण शाहको निमित्त अभीष्ट कुरा थियो । मकवानपुर राज्यभित्र निकै तराईप्रदेश पर्दथ्यो । मकवानपुर काठमाडौँबाट ११ कोस जति दक्षिणतिर पर्दछ ।

यस ताका पृथ्वीनारायण शाहका ससुरा हेमकर्णसेनको मृत्यु भइसकेको थियो । मकवानपुरका नयाँ राजा जेठान दिग्बन्धनसेनसंग पृथ्वीनारायण शाहको पहिलेदेखि ठचाँक मिलेको थिएन । दिग्बन्धनसेन पृथ्वीनारायण शाहको विरोधी पक्षसंग मिलेका थिए । यस कारण अब मकवानपुरमा आक्रमण गर्ने निश्चय पृथ्वीनारायण शाहले गरे । आक्रमणको लागि आवश्यक प्रबन्ध मिलाई ठूलठूला भारादारको नेतृत्वमा गोरखाली सेना मकवानपुरतिर हिँड्यो । पृथ्वीनारायण शाहका चारै भाइहरू कसिएर यो लडाइँ लड्न गएका थिए । यसरी निकै जोशसाथ गएको गोरखाली सेनाले वि. सं. १८१९ भाद्र ८ गते शुक्रवारको दिन मकवानपुर पुगी ठाना हाल्यो । भोलिपल्ट लडाइँ जोरियो । ठूलै लडाइँ भयो । गोरखाली सेनालाई रोकन नसकी दिग्बन्धनसेन र उनका मन्त्री भागी हरिहरपुर पुगे । यसो हुनाले वि. सं. १८१९ भाद्र ९ गते शनैश्वरवारको दिन मकवानपुर सदाको लागि पृथ्वीनारायण शाहको अधीनमा भयो ।

यस विजयले पृथ्वीनारायण शाहलाई निकै लाभ भयो । लडाइँमा बन्दूक आदि हातहतियार निकै हात लागेका हुनाले नयाँ सेना खडा गर्न यताबाट मदत मिल्यो तथा नेपाल-खाल्डोलार्इ चारैतिरबाट वेदै जाने योजना सफल पार्नामा पनि मकवानपुरविजयले ठूलो मदत गर्‍यो ।

(क्रमशः)

५९

(क्रमागत)

वीर भक्ति थापा

—महेशराज पन्त

गढवालमा बसेका नेपाली आधिकारी हरिदत्त उपाध्याय र बलिराज थापालाई बम शाह कुमाउ नआइपुग्नुजेलसम्म कुमाउको रेखदेख गर्नु भन्ने आदेश काठमाडौँबाट वि. सं. १८५२ फागुन २ गते पठाइएको थियो ।

यो आदेश पुग्दानपुग्दै वि. सं. १८५२ फागुन १७ गते सुब्बा अमरसिंह थापाले कुमाउको तराई शक्तिपुर लालगाउँ कब्जा गर्न फौज पठाए । त्यस फौजले शक्तिपुर लालगाउँ कब्जा गर्ने चेष्टा गर्‍यो । नेपाली सैन्यले यसरी कुमाउको तराई कब्जा गर्न खोजेकोले केही तोप लिई अवधका नवाब आसफउद्दौलाको फौज शक्तिपुरमा आई डट्यो ।

अमरसिंह थापाहरूको यो काम नेपालका प्रधान शासकहरूलाई अप्रिय भयो ।

पृ० फ० ५.

बम शाहलाई चौतारा बनाई कुमाउको प्रधान शासक पदमा नियुक्त गरियो । जसिवन्त भँडारीको ठाउँमा इन्द्रवीरसिंह जङ्गीतर्फका सरदार बनाइए । अमरसिंह थापाको ठाउँमा प्रबल राना सुब्बा भए । साने खवास, अहिवर्ण बस्नेत, बासुदेव राजत र इन्द्रसिंह थापा सुवेदारमा नियुक्त गरिए ।

वि. सं. १८४९ कार्तिक ११ गते नेपाल र गढवालको सन्धि भएपछि ❀ गढवालले नेपाललाई सालिन्दा ९०००१ रु. बुझाएर आएको थियो ।

भक्ति थापाहरूलाई कुमाउको शासन सुम्पो नरु शाहरू काठमाडौँतिर हिँड्दा गढवालका दूत धरणीधर खँडूडी पनि उनीहरूसँगै हिँडी वि. सं. १८५१ को फागुनको निगल्दो काठमाडौँ आइपुगेका थिए ❀ । महाराजाधिराज रणबहादुर शाहबाट गढवाली राजा प्रद्युम्न शाहलाई

❀ स्वस्ति श्रीकेदार रघुनाथ गङ्गा

श्रीमहाराज प्रद्युम्न शाहजी मै कपतान कालु पाँडेजीकौं धर्मपत्र लिखदीया. गोर्षा गढवालका इष भया. कालु पाँडेजी नै गोर्षादरवार. मै गढवालदरवार...मदत मै रहण. कालू पाँडेजीकी सन्तान गढवाल...रिमै आवै तो जो गोर्षादरवारमै कालू पाँडेजीकी मानतामाफिक गौर. गढवालदरवार नै करणी अन्यथा करै. उपरिलिखित देवता कुदृष्टि करै. साक्षी गुरु (ज)यदेव पाँडेजी मणिराम भट्टजी १८४९ कार्तिक ११ गते

(योगी नरहरिनाथद्वारा सम्पादित "सन्धिपत्र-संग्रह" को ५६ पृ.)

[स्वस्ति श्रीकेदार रघुनाथ गङ्गा

म श्रीमहाराज प्रद्युम्न शाहजीले कपतान कालु पाँडेजीलाई धर्मपत्र लेखिदिएँ । गोरखा गढवालको इष्ट भयो । कालु पाँडेजी भनेका गोरखादरवारका प्रतिनिधि हुनुहुन्छ । म भनेको गढवालदरवार हुँ ।.....मदत गर्नु । कालु पाँडेजीका सन्तान गढवाल...रिमा आए भने गोरखा-दरवारमा कालु पाँडेजीको जुन इज्जत छ, सोही इज्जतमाफिक सत्कार गरिनेछ । यस विषयमा गढवालदरवारले अन्यथा गर्नु भने माथि लेखिएका देवताको कुदृष्टि लागोस् । साक्षी गुरु (ज)यदेव पाँडेजी मणिराम भट्टजी । १८४९ कार्तिक ११ गते]

श्रीबालचन्द्र शमाले वि. सं. १८४८ मा नेपाल र गढवालको सन्धि भयो भनी लेख्नुभएको छ- "यसै अबसरमा चीनले नेपालउपर आक्रमण गरेको खबर पाई नेपाली फौज १७९१ ई.-मा गढवालसित सन्धि गरी फर्च्यो ।

(“नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा” पहिलो संस्करणको २३५ पृ., दोस्रो संस्करणको २३८ पृ.)

माथिको प्रमाणबाट गढवाल र नेपालको सन्धि वि. सं. १८४९ मा भएको सिद्ध हुन्छ । अतः शर्माजीको सो वाक्य अशुद्ध ठहर्छ ।

❀ “पूर्णिमा” १२ पूर्णाङ्कको ४७ पृ.

अभयपञ्जा दिलाउने र गढवालले नेपाललाई बसेंनि बुझाउने गरेको १०००। रु. अबदेखि बुझाउन नपर्ने गराउन नै धरणीधर खँडूडी काठमाडौं आएका थिए ।

किलपुरी तथा शक्तिपुरमा नेपालले हमला गर्दा नवाब तथा अंग्रेज तातेको देखेर गढवाल पनि उनीहरूतिरै लहसिन्छ कि भन्ने डर नेपाललाई थियो । तर उतापट्टि नलहसिई गढवाल नेपालकै आश्रयमा बसिरहेको देखेर रणबहादुर शाहले प्रद्युम्न शाहलाई अभयपञ्जा गरिदिए तथा गढवालले नेपाललाई बसेंनि बुझाउने गरेको १०००। रु. मा ६ हजार घटाई ३ हजार मात्र बुझाए हुने गरिदिए । गढवाली राजा प्रद्युम्न शाहलाई श्रीपेज, दोसल्ला आदि र गढवाली दूत धरणीधर खँडूडीलाई हात्ती आदि उपहार रणबहादुर शाहले दिए ।

यसपछि वि. सं. १८५२ चैत २६ गतेको दिन सरदार, सुब्बा, सुबेदारहरूलाई साथ लिई चौ. बम शाह कुमाउतिर हिँडे । १३ महीनादेखि काठमाडौंमा बसिरहेका गढवाली दूत धरणीधर खँडूडी पनि बम शाहसँगै स्वदेश जान भनी हिँडे ।

भक्ति थापालाई “तिमीले कुमाउमै बसी चौतरिया, सरदारसँग सल्लाह गरी काम गर्नु” भन्ने आदेश गएकोले उनीचाहिँ कुमाउमै अडे ।

तलका यी ३ पत्र माथि लेखिएका कुराका प्रमाण हुन्—

(श्री ५ रणबहादुर शाहको प्रशस्ति)

स्वस्ति श्रीहरिदत्त पाध्या श्रीबलिराज थापाके :- प्रणामआसीत्पूर्वकपत्रमिदं.

जहाँ कुशल. तांहाँ कुशल चाहिय. पत्र आयो. अर्थ मालूम भयो. आगे जांहाँको समाचार भलो छ.

उप्रान्त गढमा ॐ पुनि बन्दोबस्त गरि गयाको. महंटाका सर्दारसंग कुरोकहानि भयाको. फेरि गढमा आयाको. दुन्मा ॐ लडाई मचाई दुन् गढको अम्मल्★ भयाको. गढसंग जो अधिक बलकरार धर्मपत्र भयाको. तस्मा व्यक्त व्यक्त गरि बुझदा राजा भारामा + अर्को तरह रहेनछ. बरु तांँहिको भय मान्दछन् भनि विस्तार लेख्याछौ. मालुम भयो.

गढ थाम्नु बुझनु. दुन्मा कटक ९ गराउनु. यो तिमिलाई अह्हायाको हो. अह्हायाको काज सबै गरि बुझि बिनित गरि पठायाछौ. बढियै गन्याछौ.

गढसित जो धर्म गर्नु बोलनु हिजं गन्याको छ. धर्म छाड्न्या काम हामिवाट कदाचित् हुन्याछैन. ताहा तिमि बलियो गरि बोल.

:- पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्क ५६-५८ पृ. मा छापिएका पत्रमा भक्ति थापाहरूसँगसँगै यी बलिराज थापालाई पनि सम्बोधन गरिएको छ ।

● गढ=गढवाल । ॐ दुन्=देहरादून । ★ अम्मल=अधीन । + भारा=भारादार ।

९ कटक=लडाई ।

धरनिधर षडौरि † जाहां आईकन बस्ता अधिक हामि पुसि भयाका छौं. धरनिधरलाई बर्सात्वाद बिदा गरौला भनि ताहा लेष्याको हो. कुमाउमा सुबा सरदार पनि नमिल्दा ❶ सम्भार पनि नहुँदा तन्माथि एक भारादार पठाउनु. उनैका साथ धरनिधरलाई पठाउनु भनि थाम्याको हो. श्रीचौतारिया मान् बम् साहलाई ❷ बक्सी कुमाउ पठाउन ठेगान गर्‍यो. तनैका साथ धरनिधरलाई पनि ताहांबाट भनि पठायाको मतलप् हुन्या कुरो गरि पिल्लत् ❸ सर्फराज ❹ गरि साथै बिदा गरि पठाउछौं.

चौतरिया † कुमाउ नपुगिञ्ज्या कुमाउको सम्भार गढवाट हुन्या कुरो सर्दार सुब्बाहरूले भन्यामाफिक थामपुर गराउनु.

उप्रान्त जति सुबा सर्दार जाहाबाट जान्थ्या. नबाप बुझि केवलपुर ÷ अम्मल गर्नु भनि सबैलाई मबाल लेषिथ्यो. तस्माफिक अम्बर्सिङ थापालाई* पनि लेष्याको हो. नबाप नबुझि अम्मल गन्याछन्. नबाप नबुझि गन्याको तकरार □ बद्न गया तांहां तिमिले गढवाट हुन्या सम्भार गराउनु.

बांकि बालीबापतका ७०० रुपैया तनुषा ★ भयाको सुब्बा अजप् खवासले + दिएनन् भनि बिन्ति गरि पठायाछौं. चौतरिया आउदा ति रुपैयाको ठेगाना गरेर तिआ हात पर्‍या गरि पठाईदिनन्.

† षडौरि = गढवाली ब्राह्मणको अरविशेष । खँडूडी थरको विषयमा विशेष कुरा पूर्णिमा ४ पूर्णाङ्कको ६६ पृ. मा लेखिएको छ ।

❶ सुबा सरदार पनि नमिल्दा = अमरसिंह थापा र भक्ति थापाको मेल नहुँदा ।

❷ पूर्णिमा ४ पूर्णाङ्कको ६८ पृ. मा बम शाहको परिचय छापिएको छ ।

❸ पिल्लत् = ईनाम ।

❹ सर्फराज शब्द फारसी भाषाको हो, यसको अर्थ माननीय हो । सर्फराज भन्ने पदबी तात्कालिक नेपालमा चलेको कुरा पं. सुन्दरानन्द बाँडाको त्रिरत्नसौन्दर्यगाथाको तलको वाक्य-बाट बुझिन्छ—

“एस्ता भीमसेन थापाका तर्कना बुद्धि श्री ५ स्वामिज्यूका चित्तले बुझि बहुत हर्षित भै सर्फराजिनामा पदवीकन भीमसेन थापालाई बक्सदा भया ॥१३२॥

(श्रीधनवज्र वज्राचार्यद्वारा सम्पादित “त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा” को १७२ पृ.)

‡ चौतरिया = चौ. बम शाह । ÷ कुमाउको राजधानी अलमोडाबाट २० कोस जति दक्षिणमा किलपुरी छ ।

* पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्कको ४९ पृ. मा अमरसिंह थापाको परिचय छापिएको छ ।

□ तकरार = झगडा । ★ तनुषा = तलव ।

+ अजप खवासको परिचय पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्कको ४६ पृ. मा छापिएको छ ।

सम्बत् १८५२ साल मिति माघ शुदि २ रोज ४☀ मुकाम कान्तिपुर राजधानी शुभम्.

(“हिमवत्संस्कृति” ३ अङ्कका १०-११ पृ.)

(श्री ५ रणवहादुर शाहको प्रशस्ति)

स्वस्ति श्रीसर्वोपमायोभ्य राजभारासामर्थ श्रीसर्दार भक्ति थापाके आसिपपूर्वकपत्रमिदं.

जाहा कुसल. ताहां कुसल चाहिए. आगे जाहांको समाचार भलो छ. पत्र आयो. अर्थ मालुम भयो.

उप्रांत केवलपुरि सक्तिपुरमा तेस्तो पर्न जादा गढ बुझन मानिस पठायाँथ्यौं. गढ भन्या डन्याको रहेनछ. हामिलाई लेष्याको बिजनिपत्र चल्हाई पठायाको छ. जाहेर होला. दपिनतिरको समाचार बुझन मानिस पठायाँथ्यु. एस्तो एस्तो पवर्षाएछ. आपनु जो भयाको दलबल गौंडामा★पाँजि जग्गाजग्गामा बसिरह्याछौं. जांहांप्रान्त जो मजि आवला. उसैमाफिक गरौंला. ब्रिन्ति गरि पठायाछौं. मालुम भयो.

उप्रांत गढका राजाराजाले तिमिहसलाई लेष्याको चिठीमा बढियै कुरो लेष्याको रहेछ. वकिलऽ पठायाको धरणिधर षडौरि पनि जाहां बस्यैको छ. यो पनि हिजो बोल्याको धर्म छाडि गोर्वा हारि अर्को तरह गर्नामा पस्न्याछैन भनि बलियै गरी बोलछ. आज गढले धर्म छोड्ला भन्या झै लागदैन. धरणिधर षडौरिलाई पनि पुसिसित बढियै गरि बिदा गरि पठाउंछौं.

उप्रांत थोरा कुरामा नवापलाई चिह्लाउंन्या घरि पन्याको थिएन. नवुजि काज गरिदिदा ताहां तेस्तो पर्दा अलिक हलुकाई पनि पन गयो. एस बषतमा वडा आदमिलाई थोरा कुशामा चिह्लाउंन्या घरि पन्याको थिएन. आज ता जस्तरहले हुन्छ. सलुक* गरि निस्क्याको काज लिन्या पन्याको थियो र नवापसंगको सलुक राषनानिमित्य तेताका सम्भारलाई बलभद्र साहको— पायल□ बम्शाहलाई चौतारा मान पुरानु श्रीनाथ कंपनी तैनाथ जसिबन्त भँडारिको‡ पायल

☀ वि. सं. १८५२ माघ शुक्ल

गते	वार	तिथि	घडी	पला
फागुन २	बुध	द्वितीया	५३	२८

(पात्रोबाट)

★ गौंडा=गढी

ऽ वकिल=दूत ।

* सलुक=मेल ।

— यी बलभद्र शाह, श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहका माहिला भाइ महोदामकीर्ति शाहका माहिला छोरा हुन् । (पं. वाणीविलास पाँडेद्वारा रचित, श्रीनयनाथ पौडेलद्वारा सम्पादित “प्रशस्तिरत्नावलि” को मूल भागको ६-७ पृ.)

□ पायल=खान्की ।

‡ जसिबन्त भँडारीको परिचय “पूर्णिमा” १२ पूर्णाङ्कको ४६ पृ. मा छापिएको छ ।

अंगत षवासलाई* सर्दारि मान. अम्बरसि थापाको षायल प्रबल रानालाई ÷ सुबाँई भवानि-
बकस कुंपनि तैनाथ गरिबकस्यौं. दर्सन गन्पा. मस्याङ्दिपश्चिमको पजनि दि चैत्रका दिन ८ जाँदा
बिदा गरि पठाउँछौं. ताहाँका ढाक्या मर्मिहनत गर्न्या सिपाहिलाई विनयविचार गरि पजनिमा
बनाईदिनु भनि अह्नाई पठायाको छ. ताहाँ तिमिहरुले गौँडो कुन्ह्या* मर्मिहनत गर्न्या ढाक्या
सिपाहि जो जो छन्. चौतारासँग बसि मतो मिलाई पँजनिमा जागिर दिन्या गर.

सम्बत १८५२ साल फालगुन शुदि ५ रोज २ † मुकाम कात्तिपुर शुभम्.

(“हिमवत्संस्कृति” ३ अङ्कका ११-१२ पृ.)

(श्री ५ रणबहादुर शाहको प्रशस्ति)

स्वस्ति श्रीसर्वोपमायोग्येत्यादिराजभारासामर्थ श्रीसर्दार भक्ति थापा श्रीअम्बरसिं वपेनि श्रीहाति
बोहराके‡ आसीषपूर्वकपत्रमिदम्.

आहा कुसल. ताहा कुसल चाहिए. पत्र आयो. अर्थ मालूम भयो. आगे जाहाको समाचार
भलो छ.

उप्रांत हामिसिन मतो केहि गरेनन्. फागुन्का १७ दिन जादा २ कुंपनि तिलंगा* अरु
ढलेत् † सिपाहि पठाई सक्तिपुर लालगाउ लुट्न सुबाले ‡ पठायाछन्. पालि थियो लुटि पोलि
२।४ रैयत् ४ काटि रातैमा फर्कि आयाछन्. उसै दिन २।४ तोपसमेत् सक्तिपुरमा नबाफको
फौज आएछ. केवलपुरिमा भन्या १।२ हजार बरिबस्यैको थियो. रुद्रपुरमा † मोटसाहेव भन्याको
फिरंगि † २।४ सय सिपाहि लि बसिरहेछ. यो पबर मुन्दा दारानगर्मा बस्याको पलटन्

⊗ यी अङ्केद खवासका बाबुको नाउँ कालु घले तथा बाजेको नाउँ डम्बर घले हो ।
(“श्री ५ रणबहादुर शाह” को १२१ पृ.)

÷ वि. सं. १८४३ को पश्चिमविजयमा यी प्रबल रानाले पनि काम गरेका थिए ।
(“पूर्णिमा” ८ पूर्णाङ्कको ४० पृ.)

⊗ गौँडो कुन्ह्या=किल्लाको रक्षा गर्ने ।

† वि. सं. १८५२ फाल्गुन शुक्ल

गते	वार	तिथि	घडी	पला
चैत	५	सोम	पञ्चमी	९ १४

(पात्रोबाट)

‡ पूर्णिमा १२ पूर्णाङ्कका ५६-५८ पृ. मा छापिएका पत्रमा भक्ति थापाहरुसँग. अम्बरसिंह
बखेती र हाती बोहरालाई पनि सम्बोधन गरिएको छ ।

* तिलंगा=तालीम पाएका सिपाही । † ढलेत्=ढाल बाँधेका । ‡ सुबा=सुब्बा अमरसिंह
थापा । ४ रैयत्=रैतीहरू । † कुमाउको राजधानी अलमोडाबाट २० कोस जति दक्षिणमा
रुद्रपुर छ । † फिरंगि=अंग्रेज ।

कासिपुरमा ❶ बसी गढ ❷ बनाउन लागि रहेछ। महिन्द्रचन् लालसि ❸ हर्षदेव जोईसि* फलाना फलाना जग्गामा बस्याका छन्। आफ्नु कमाई सक्कभर्गछन्। नवाप मर्हटाको तक्रार पन्याको। पश्चिमको बात्साह ❹ लस्कर × समेत अटक + तन्याको एक लडागि दिदा सिन्ध पनि काबु भयो। एतातिरका राजा राजाको विरोध छ। गढको राजा भन्या डग्याको छैन भनि सबै कुरा बिन्ति गरि पठायाछौ। विस्तार मालुम भयो।

उप्रान्त ताहाका भाराको एकवाक्यता नगरि पर हुंगाको बंन्या बिग्रन्या विचार नहेरि कसैले उत्तर कसैले दक्षिणतिर उँल्यागि गरि ± काज गरिदिदा र फिरगि नबाबसंगको नराम्रो पारिदिदा भला मानिससंगको सलुक रापन र तांहांका सम्भारनिमित्त चौतारा बम्साह सर्दार ईन्द्रविरसि— सुबा प्रबल् राना कुमाउ कुहन्या जागिर्दार कुम्पनिका सुबेदार सान्या पबास् १ अहिवर्न बस्य्यात् १ बासुदेउ राउत् ७ १ ईन्द्रसि थापा १ एतिलाई सुबेदारि बक्स्यौं। पिउठानाको सुबाई रन्जित कवरलाई ❶ बक्स्यौं। ई सबैलाई सरासर अत्मोडा पुग्या गरि चैत्रका २६ दिन जादा बिदा गरि हिडाजौं।

चौनारा सर्दार कुमाउ पुग्यापछि सिपाहिको मर्मिहीनत् हेरि भारादारले मतो मिलाई मस्यौंदिपश्चिमको पजनि गर्नु भनि अह्लाई पठायाको छ। तिमिले हुंगाको बंन्या आकुलाई जसु हुन्या हान्या थाम्न्या काज परिआउदा सर्दारको चुचो मिलाई चौताराका सम्मत्ले गर्न्या गर्नु। ताहा कुन्ह्या जो जो ढाक्या सिपाहि भला मानिस छन्। तन्लाई पालि नरापनु। चौतारा सर्दारका सम्मत्ले पजनिमा बनाईदिनु भनि अह्लाईदियाको छ।

उप्रान्त सक्तिपुर लालगाउ हात्राले लुटि पोलिदिदा नबाबको फौज आयाको आफ्ना गाउ रैयतका रक्षा गर्नीनिमित्त आयाको हो कि पाहाडैमा चढ्न्या गरि आयाको भया त ठुलै

❶ अलमोडाबाट २२ कोस जति दक्षिणपश्चिममा काशीपुर छ । ❷ गढ = किल्ला । ❸ "पूर्णिमा" ५ पूर्णाङ्कका ५९-६० पृ. मा महेन्द्रचन्द र लालसिहको परिचय छापिएको छ । * कुमाउका प्रभावशाली पुरुष यी हर्षदेव जोशीले नेपालले कुमाउ जित्दा नेपाललाई मदत गरेका थिए । तर पछि आफ्नो स्वार्थ नपटेकोले यिनी नेपालको खोइरो खन्न लागेका थिए । (श्रीबदरीदत्त पाँडेको "कुमाऊँ का इतिहास" को आधारमा) ।

❶ पश्चिमको बात्साह = काबुलका राजा जमाँ शाह ? × लस्कर = फौज । + काठमाडौँबाट ३७० कोस पश्चिमउत्तरमा अटक छ । ± कसैले उत्तर कसैले दक्षिणतिर उँल्यागि गरि = भक्ति थापाले जुहार भोट दारमा भोटतिर र अमरसिंह थापाले किलपुरी शक्तिपुरतिर हमला गरी ।

— यसभन्दा अघिल्लो पत्रमा अङ्गद खवासलाई सरदार बनाई कुमाउ पठाउने कुरा लेखिएको छ । यसमा चाहिँ सरदार इन्द्रवीरसिंहलाई कुमाउ पठाइएको कुरा लेखिएको छ । यो पत्र पछिल्लो हुनाले इन्द्रवीरसिंह सरदार बनाइए भनी माथि लेखिएको हो ।

७ वासुदेव राउतको परिचय "पूर्णिमा" १० पूर्णाङ्कको ४२ पृ. मा छापिएको छ ।

❶ रणजित् कुँवरको परिचय "पूर्णिमा" २ पूर्णाङ्कको ७६ पृ. मा छापिएको छ ।

सराजाम् तिन् चार मुष गरि भारि फौज आउदो हो. तेति फौज पठाई पाहाडमा चढैन-सिवानाको रैयत् भाग्न कराउन गया र तसल्ल गर्न + आयाको होला तपनि आफ्ना गढ गौडाको हुसियारि राषतै रहनु. ति भगौडाकाऽ अर्थकन कुमाउका मानिस अधिदेशिका षेडियाछन्* . ताहाको छिचरो पातलो वैरिछेउ पुन्याउन्या गर्दा हुन्. तसर्थ आफ्ना गर्गौडा नबन्याका ठारमा बनाउनु. अन्नपानि षर्षजाना पोषत गरि राषनु. आपनु बल षजाना जमाई राख्याको भया ति भगौडा त क्या कोहि चढि आया❀ पनि भय हुदैन. हुंगो पनि थामिन्छ. आफुलाई जस पनि मिलछ. सो बुझि काज गर.

गढका अर्थकन धरनिधर षडौरि उकिल आयाका थिया. अभयको केसरको पंजा माडन नौ हजार मेटाउन विन्ति गर्थ्या. अभयको केसरको पंजा बकस्यौं. नौ हजारमध्ये छ हजार मा गरि तिन हजार सालिन्ना दिनु भनि कबोलियत गन्या❁. आपनु

+ तसल्ल गर्न = ढाढस दिन । § भगौडा = महेन्द्रचन्द्र, लालसिंह, हर्षदेव जोशी ।
* षेडियाछन् = लगरिएका छन् । ❀ चढि आया = हमला गर्न आए ।

❁ श्रीबदरीदत्त पाँडेको “कुमाऊँका इतिहास” मा नेपाललाई वर्षको २५०००। रु. गढवालले बुझाउने गरी नेपाल र गढवालको सन्धि भयो भनी लेखिएको छ—

“राजा प्रद्युम्नशाह नैपाली अफसरों के रोब से ऐसे भयभीत हो गये थे कि उन्होंने २५०००) सालाना कर देना स्वीकार किया ।

(३८६ पृ.)

[नेपाली भारादारहरूको रवाफले दच्केका राजा प्रद्युम्न शाहले बसेनि २५०००। सितौं बुझाउन मञ्जूर गरे ।]

“कुमाऊँका इतिहास” को यही वाक्यको आधारमा श्रीतोत्रराज पाँडे तथा श्रीगुरु पं. नयराज पन्तको “नेपालको संक्षिप्त इतिहास” मा तलको वाक्य लेखिएको थियो—

“प्रद्युम्नशाहले पनि नेपालको आश्रित राज्य भई वर्षको २५००० रुपैयाँ बुझाउने सन्धि जगजीत पाँडेसँग वि. सं. १८४९ आश्विनमा गरे ।

(११२ पृ.)

“नेपालको संक्षिप्त इतिहास” को यही वाक्यको आधारमा श्रीधनवज्र वज्राचार्य तथा श्रीज्ञानमणि नेपालद्वारा सम्पादित “ऐतिहासिक पत्र-संग्रह” पहिलो भागमा तलको वाक्य लेखियो—

“वि. सं. १८४९ आश्विनमा गढवाली राजा प्रद्युम्न शाहले पनि बसेनी २५०००) रु. नेपाललाई बुझाउने गरी आश्रित सन्धि गरे ।”

(६३ पृ.)

दस्तावेज खेपि चहाया, राजालाई कलंगि श्रीपेच बादलेका ७ पाचा पोसाक चिरा दोसाला चवरि

श्रीडिल्लीरमण रेग्मीले यस विषयमा यस्तो लेखनुभएको छ—

टु साइट् ए, नेपलिज् सोर्स, फर् द् ट्रीटि अफ् सबसिड्यरि अलाइअन्स् एन्टर्ड् इन्टु
त्रिद् गढवाल् वी ह्याभ् ए, लेटर अफ् किङ् रणबहादुर शाह डे, टिड् कार्तिक वदि ७, सन्डे
अफ् भी. एम्. १८४९ (अक्टोबर, १७९१), द्विच् इन्फर्मज् अस् डाट् गढवाल् प्रमिस्ड् टु
पे, सम् अफ् रूबीज् २५,०००।—यॉन्युअल्लि यॉन्ड् यॉक्सेप्टिड् प्रोटेक्शन् फ्रम् नेपाल।

(मडर्न्, नेपाल १२० पृ.)

[राजा रणबहादुर शाहको वि. सं. १८४९ कार्तिक वदि ७ आइतवार (ई. सं. १७९१
अक्टोबर)को एउटा पत्रलाई नेपालले गढवालसँग सहायक सन्धि गरेको कुराको नेपाली प्रमाणको
रूपमा देखाउन सकिन्छ । गढवालले नेपाललाई सालिन्दा २५०००। रु. तिर्ने र नेपालको
संरक्षण स्वीकार गर्ने कुरा पनि त्यही पत्रबाट थाहा पाइन्छ ।]

रेग्मीज्यूले नेपाल-सांस्कृतिक परिषद् पत्रिकामा प्रकाश भएको पत्रलाई यस कुराको प्रमाणको
रूपमा औल्याउनुभएको छ । ऐतिहासिक पत्रसंग्रह पहिलो भागमा र नेपाल सांस्कृतिक परिषद्
पत्रिकामा छापिएको पत्र उही हो । त्यो पत्रमा गढवालले २५०००। रु. नेपाललाई सालिन्दा
सित्तो बुझाउने भयो भनी लेखिएको छैन । त्यस पत्रको व्याख्या गर्दा मात्र ऐ. प. सं. मा र
ने. सां. प. मा त्यो कुरा लेखिएको थियो । तर रेग्मीज्यूले मूल पत्र हेर्दै नहेरी त्यही
व्याख्याको भरमा “फलानो पत्रबाट गढवालले नेपाललाई सालिन्दा २५०००। रु. तिर्ने भएको
कुरा बुझिन्छ” भनी लेखनुभएको देखिन्छ ।

माथिको पत्रबाट नेपाललाई गढवालले बुझाउने गरेको सित्तो ९०००। हो भन्न स्पष्ट बुझिन्छ ।

“कुमाऊँका इतिहास” मा—

“(इतिहासज्ञ रेपर इस जमाको ९०००। सालाना कहते हैं)

(३८६ पृ.)

[इतिहासज्ञ रेपर यस रकमलाई सालिन्दा ९ हजार भन्दछन् ।]

भनी लेखिएकोले पनि माथिको पत्रको पुष्टि हुन्छ ।

× दस्तावेज = कागतपत्र

⊗ लेटर न. १, नेपाल सांस्कृतिक परिषद् पत्रिका ३-३ ।

⊗ ई. सं. १७९२ हुनुपर्छ ।

× नेपाल सांस्कृतिक परिषद् पत्रिका ३ वर्ष ३ अङ्क ।

पृ० फ० ६.

आसागुर्जासमेत पिल्लत बकस्यौ. धरनिधरलाई पनि बमेपोसाक हातिसमेत् पिल्लत् बकस्यौ, बिदा गरि पठाउ. चौताराहरूका साथैमा आया.

उप्रान्त पश्चिम दक्षिणतिरको पैबबर बुझदै रहनु. निस्तुक* पायाको विन्ती गरि पठाउदै गर्नु. जुहारभोट काबु गराउदा दोबारा पन्याका सिपाहिलाई दिमाका छ हजार रुपैया मेरा ताउतका हुन्. विमत क्यान दियौ. फिर्ता गरिदेउ भनि सुवा भन्छन् भनि बिन्ति गरि पठायाछौ. तेस्कुुरालाई जुहारले छ हजार रुपैया अगिदेपि सालिन्ना दिन्थ्यो. काबु छदै थियो. अधिका १६ हजार हुँन्. बिचमा मानिसले १० हजारको हिनामिना पारि राष्याछन्. मर्जि भया आजसम्म अटक्याका कौडि र १६ हजार रुपैया भोक्कवलाई काबु गरि भोक्छौं भनि बिन्ति गरि पठायाउ र बढिया हो कटक भन्या गर्नु छैन. नुन्लोहो देषाई १६ हजारको सालिन्ना कबुलाउनु. आजसम्म अटक्याका ६ हजारबाहिकका रुपैया झिकि दोबारा पन्याका ढाक्रुचालाई बुझाउनु भनि लेष्याको हो. कुमाउका सुवाले लि आयाका रुपैया छ हजार सुवाका विमत तिन्हेछले उठाउनु भनि जुलेपि दियाको छैन.

बाकि हात्रो अम्मल भयादेपि ५१ सालसम्म कुमाउ मुलुकको कच्चा* बुझनु. असुल जम्मा कति हुदो रहेछ. षसोषास बहिमा लेपि चह्लाई पठाउनु भनि तिन्ना नाउमा मोहोर पठायाको हो. मुलुकको कच्चाको बहि आएन.

(हिमवत्संस्कृति ३ अङ्क १४-१५ पृ. मा छापिएको अपूरो चिठी)

यसरी भक्ति थाडाको हातमा आएको असीम अधिकार सीमित भयो ।

(कमशः)

-००-

(क्रमागत)

दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेका परिवार

-दिनेशराज पन्त

लक्ष्मीपतिको परिवारको परिचयको प्रसङ्गमा पूर्णिमाको गत अङ्कमा मैले लक्ष्मीपतिका बाबु, गृहिणी तथा दाजु भाइहरूको विषयमा पाइएसम्मका कुरा दिएको थिएँ । यस अङ्कमा उनका छोराहरूको विषयमा म केही लेख्दैछु ।

* निस्तुक=वास्तव ।

* कच्चा=आम्दानी खर्चको फाँटवारी ।

३ अक्टो ०५

लक्ष्मीपतिले बहादुर शाहको पालामा धेरै काम गरेका हुनाले राजदरबारमा उनको प्रतिष्ठा थियो । त्यसैले उनलाई र उनका दाजु भाइहरूलाई चुमावन, गोडधुवा, झारा आदि माफ थियो । पछि भीमसेन थापाको हातमा शासनाधिकार आएपछि लक्ष्मीपतिको हातमा विशेष अधिकार रहेनन् । तापनि राजदरबारमा उनको ज्योतिषीको रूपमा समानै थियो । त्यसैले लक्ष्मीपतिका छोराहरूलाई पनि चुमावन, गोडधुवा, झारा आदि माफ थियो । यो कुरा तलको पत्रबाट थाहा पाइन्छ ।

स्वस्तिश्रीमन्महाराजाधिराजकस्य रुक्का

आगे लक्ष्मीपति पाँडेके तिम्रा छोराका वृत्ता पेत गाउ घडचारिभरमा श्री ५ बुबाज्यूबाट माफ बक्स्यको गादिममार \times चुमावन \div गोडधुवा θ झा(रा) \square वेठवेगार $+$ चौधराई साउन्या फागु \ddagger ओलक सर्वाक \star आज हामिले पनि थामि माफ गरिबक्स्यौं. एस् वातको जो तकार लाउला. सो अप्सरिया \ddagger होला. ईति संवत् १८६४ चैत्र वदि १२ रोज ४ \pm शुभम्.

(पछिल्लिर)

माफंत रणद्योत साह

माफंत भिमसेन थापा

माफंत बालनरसिंह कुवर

माफंत प्राण साह

रुजु रणजितपाँडे

माफंत सम्सेर राना

माफंत वधतवारसिंह

❀ पूर्णिमा ७ अङ्कको ६४ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

❁ पूर्णिमा १० अङ्कको ५३ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

१ यस निबन्धमा उपयोग गरिएका पुस्तक, पत्र, पात्रा मोहननाथ पाँडेको पुख्यौली संग्रहका हुन् ।

\times गादिममारण=राज्याभिषेकमा लाग्ने कर । \div चुमावन=राजा वा राजाका छोराको व्रतबन्धमा लाग्ने कर । θ गोडधुवा=राजाको छोरीको विवाहमा लाग्ने कर । \square झारा=सरकारतर्फबाट वेदाममा दुनियाँसँग लिइने हारगुहार । $+$ वेठवेगार=ज्यालाविना खेताला जानुपर्ने । \ddagger साउन्या फागु=श्रावण फागुनमा गाली गरेबापत दण्ड (पं. भुवननाथ पाँडेको संग्रहबाट ।) \star सर्वाक=कुनै किसिमको कर पनि नलाग्ने । \ddagger अप्सरिया=विद्रोही ।

\pm यस दिनको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ—

वि. स. १८६४ चैत्र कृष्ण (पूर्णातिमानले)

गते वार तिथि घडी पला

चैत्र १३ बुध द्वादशी ५१ । ५३

(पात्रोबाट)

काशीमा बसेका आफ्ना बाबु कृष्णानन्दलाई लक्ष्मीपतिले वि. सं. १८४४ मा पठाएको पत्रमा लक्ष्मीपतिका ज्येठा छोरा उमानाथको उल्लेख आएको छ ।

त्यसताका संस्कृतभाषाकै आधारमा ज्ञान हासिल गरी प्रायः संस्कृतभाषामै पुस्तक लेख्ने चलन भएकोले पण्डितहरू संस्कृतभाषाको विशेष गरेर रफत गर्दथे । त्यसैले त्यसताकाका पण्डित-हरू आफूसमा विठीपत्र गर्ने गर्दा संस्कृतमा गर्ने गर्दथे । यही परम्परामा रहेका उमानाथले

● पूर्णिमा ९ अङ्कका ३८-४० पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

● नन्दराम शर्माले शक्तिवल्लभलाई (यी शक्तिवल्लभ राजपुरोहित शक्तिवल्लभ अर्ज्याल हुन् वा अरु हुन् पता लाउन सकिएको छैन) संस्कृतमा लेखेको पत्र पाइएको छ । सो पत्र यस प्रकारको छ—

स्वस्तिश्रीसमस्तसद्गुणसमालंकृतमद्विध्वरप्राणश्रीशक्तिवल्लभशर्मामित आशिषा संयुज्जिम रात्रिदिवं नन्दरामशर्माहम्. उभयोः कुशलं च. वृत्तां(त)स्तु त्वदीयकरकमलोपन्यस्तवर्णसमलंकृता पत्रिका कार्तिके मां प्राप्तवती. अवगतमर्थंजातम्. अत्र तु सत्रशालसाहाभिधसेनान्या भिकोटस्थितास्मदीयपुराणवाचन(न)लब्धक्षेत्रधान्यानि च अद्यावधि निरुद्धान्येव संति. न चास्मदायत्ततां नयति. न चान्यस्त्रै वितरति. यामीति मया प्रेर्यमाणो वृथा वसेत्याह. कार्यसिद्धिस्तु दैवाधीना. चंपाकोटस्थितबंधकक्षेत्रधान्यानि च निरुद्धान्येव संति. पापे भूपे किं चलति धर्मप्रवृत्तिः. तत्रोद्धार-श्चेदाप्तकृपया शीघ्रतरं भावी तद्विषय. संपाद्य कार्यं समागच्छ(च्छ). नो चेत् मां वृथा कालं नय. अहं तु एतद्विषये न वसामि. सत्यं. अत्रत्य सर्ववृत्तांतं श्रीवृष्णोपाध्यायो वदिष्यति. पो- (पौ)षशुक्लप्रतिपदि लेखो भिकोटि. शुभं.

(पछिल्लिर)

स्वस्तिश्रीशक्तिवल्लभशर्मयोग्यं पत्रम्.

(यो पत्रको मूल प्रति संशोधन-मण्डलको संग्रहमा छ ।)

[स्वस्तिश्री सत्रै असन गुणहरूले सिंगारिएका मेरा प्राणप्यारा शक्तिवल्लभ शर्मालाई यताबाट म नन्दराम शर्मा रात दिन आशीर्वाद दिन्छु । यहाँ कुशलै छ, त्यहाँ पनि कुशलै होला । उप्रान्त तपाईंले पठाउनुभएको पत्र कार्तिकमा मैले पाएँ । कुरा मान्नुम भयो । यहाँ मैले पुराण बाँचेर पाएको भिकोटको जग्गाको धान सेनापति सत्रशाल शाहले अहिलेसम्म रोकिरहेकै छन् । न मलाई दिन्छन्, न अरुलाई दिन्छन् । मैले जान्छु भन्दा बस्नुहोस् भनेर भने । कामको सिद्धि त भाग्यकै अधीनमा छ । चंपाकोटको बन्धकी खेतको धान पनि रोकिरहेकै छन् । पापी राजा भएमा धर्मप्रवृत्ति किन हुन्थ्यो । त्यहाँ आफ्ना मानिसको निगाहले चाँडै काम बन्छ भने बस्नुहोस्, काम सिद्ध्याएर आउनुहोस्, होइन भने कालक्षेपण नगर्नुहोस् । म त यो देशमा

आपना काकालाई वि. सं. १८५५ मा संस्कृतमा लेखेको पत्र पाइएको छ । सो पत्र यस प्रकारको छ—

स्वस्तिश्रीमदखिलगुणगणालंकृतश्रीश्रीश्रीश्रीपितृव्यचरणकमलेषु.

इत जडतरउमानाथस्य प्रणतयः. तत्र प्रसादाच्छमेवोचितम्. भवत्कृपयाहमपि भवच्चरणार-
वृदमारोघयामि. उदंतस्तु श्रीमदखिलशास्त्रविद् दयालुर्धर्मात्मा सकलगणैः सूसेव्यमानः श्रीगौरीपति
मां च रक्षणार्थं बलवद्यत्न कृतं तथाप्यजातम्. एतेन सर्वापि क्षया भाग्यस्यैव बलवत्त्वं. अत एव
प्राचीना यावद्भोग्यत्यादि पठति तथा च यल्ललाटे स्यात्तद् भविष्यति. बहुविज्ञप्तिना किं जायते.
शाके १७२० तपसि शुक्ले त्रयोदश्यां ग्लाविरियम् लिखितं. शुभम्.

(छेउमा)

विस्तरस्तु पूर्वपत्रे लिखितमस्ति.

पितृव्यपत्न्याश्चरणे प्रणामः★

[सबै गुणका थुप्राले सिँगारिएका श्रीमान् काकाका पाउमा अबुझ उमानाथको नमस्कार ।
निगाहले त्यहाँ सञ्चै होला । हजुरको दयाले म हजुरको पाउको आराधना गर्छु । समाचार
ता । स्वस्तिश्री सबै शास्त्र जान्ने, दयालु, धर्मात्मा, सबै गुण भएका श्रीगौरीपतिले मलाई
जोगाउन धेरै यत्न गर्नुभयो । तैपनि भएन । यस कारण भाग्य नै सबभन्दा बलियो रहेछ ।
यसै कारणले पहिलेका मानिसहरू यावद्भोग्येत्यादि भनेर भन्दथे । हुन पनि निधारमा जे
लेखिएको छ । त्यही नै हुन्छ । धेरै विन्ति किन । शाके १७२० (वि. सं. १८५५)

अब साँच्चि बस्दिने । यहाँको सबै हालखबर श्रीकृष्ण उपाध्यायले बताउनेछन् । पौष शुक्ल
परेवा । मुकाम भिकोट शुभम् ।

(पछिल्लिर)

श्रीशक्तिवल्लभ शर्मालाई लेखेको पत्र]

भवानीदत्त पाँडेका बाबु रामनारायण पाँडेले संस्कृतमा लेखेको पत्र पाइएको छ । (गल्लीमा
फ्याँकिएका कसिगरको उपोद्घातको १९ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।)

★ धेरै केरमेट गरिएको हुनाले यो पत्र खेसा देखिन्छ ।

पत्रको उठानमा मुसलमानी अक्षरमा केही लेखिएको छ । बागबजारको यूनानी औषधालयका
हकीम मौलवी खाजा सैयद हसन शाह नियाजीलाई सो पत्र मैले देखाएँ । उहाँले “यो अक्षर
सिकारु मानिसले लेखेको हो, पत्र लेखेको सहि जस्तो देखिन्छ, तर राम्रो बुझिदैन” भन्ने
जबाफ दिनुभयो ।

पत्रको पछिल्लिर “मिति वैशाख शुदि १ रोज ६ बाल्मीकिरामायणवापत रु. ५५ मिति
आषाढ वदि ३ रोज ३ बाल्मीकिरामायणवापत रु. ४१” भनी लेखिएको छ ।

माघशुक्ल त्रयोदशी सोमवार । यो लेखिएको हो । शुभम् ।

(छेउमा)

पहिले पठाएको पत्रमा विस्तारपूर्वक लेखिएको छ ।

काकीको पाउमा नमस्कार]

यो पत्रमा संस्कृतभाषाको व्याकरण मिलेको छैन । यसबाट उमानाथको संस्कृतभाषामा राम्रो देखल नबसिसकेको देखिन्छ ।

गौरीपति पाँडेको मृत्यु भएपछि आफ्नो भागमा परेको संपत्ति लक्ष्मीपतिले आफूले नलिई आफ्ना कान्छा भाइ पद्मनिधिलाई दिएका थिए । वि. सं. १८५९को त्यो पत्रमा उमानाथको उल्लेख नदेखिनाले त्यसभन्दा अघि नै यिनको मृत्यु भएको अनुमान हुन्छ ।

उमानाथले सारेको मङ्गलस्तोत्र पाइएको छ । त्यसको आदिमा उमानाथशर्मण पुस्तकम्. स्वहस्तेन लिखितम्.

(उमानाथ शर्माको आफ्नै हातले लेखिएको पुस्तक हो ।)

—भनी लेखिएको छ ।

रङ्गनाथ

लक्ष्मीपतिका माहिला छोरा रङ्गनाथको उल्लेख सर्वप्रथम वि. सं. १८४४ मा कृष्णानन्दलाई लक्ष्मीपतिले पठाएको पत्रमा आएको छ ।

वि. सं. १८५९ मा लक्ष्मीपतिले पद्मनिधिलाई लेखिदिएको पत्रमा रङ्गनाथ पनि साक्षी बसेका छन् ।

वि. सं. १८७५ मा काशी जाँदा लक्ष्मीपतिले गरिदिएको पत्रबाट रङ्गनाथ त्यस बेलासम्म जीवित देखिन्छन् ।

। यस दिनको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ—

वि. सं.	माघ	शुक्ल	गते	वार	तिथि	घडी	पला
फाल्गुन १०	सोम	त्रयोदशी	१९	।	४६		

(पात्रोबाट)

● पूर्णिमा १२ अङ्कको ७० पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

● पूर्णिमा ९ अङ्कका ३८-४० पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

‡ पूर्णिमा १२ अङ्कको ७० पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

‡ पूर्णिमा ११ अङ्कका ४३-४४ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

प्राणनाथ

लक्ष्मीपतिका काहिँला छोरा प्राणनाथको विवाह वि. सं. १८६१ फाल्गुन २२ गते भएको थियो । सो विवाहमा श्री ५ गीर्वाणबाट कन्यादान भएको थियो । यो कुरा तलको पञ्चाङ्गको वाक्यबाट तथा पत्रबाट बुझिन्छ—

वि. सं. १८६१ फाल्गुन शुक्ल

गते वार तिथि घडी पला
फाल्गुन २२ आदित्य द्वितीया २० । १४ प्राणनाथस्य विवाहः
(पात्रोबाट)

स्वस्तिश्रीगिरिराजचक्रचूडामणिरनारायणेत्यादिविधिविरुदावलीविराजमानमानोन्नतश्रीमन्म-
हाराजाधिराजश्रीश्रीमहाराजराजेन्द्रविक्रमसाहबहादुरसम्सेरजंडेवानां सदा समरविजयीनाम्।

आगे प्राणनाथ पाडे र तनकि ब्राह्मनिस्मेतके सम्वत १८६१ साल मिति फाल्गुन सुदि २
रोज २ का दिन श्री ५ बुबाज्यूबाट कन्यादान हुदा संकल्प भयाको पेत ४ । ☉ तस्को सरह-
बमोजीमको घड्यारिस्मेत ☸ प्रायश्चित्त सर्कार राषी विवाह व्रतबंधको बलक गादिममारष
चुमावन गोडधुवा आफना हातले सर्कार चह्नाउनु गरि सर्वाक मारि मेटि कुसवित्ता ९ बितलप
गरिबक्स्यौं. देउरालीका अम्बलमध्ये मंगलडिवि पेत एक मुरि छेहतरि १।७६× मेहेल्या पेत
१।२८ † घड्यारि पाषो रोपनि २८ को साटो पानि पेत हुनाले आफना मनोमानसग दोवर
घटाई लियाको अँज पेतमध्ये पानि पेत रोपनि १४ के पेत मुरि १५६ घड्यारिसमेत ज्मा
पेत ३।६० + तस्को साध पुर्व सहेल्या षोलसि साध लुहकिल* दछिण कुलो र षकुरालको
पाषो रैकर गह्नाको लुहकिल पश्चिम मह्यास षोलाको ढिक★ लुहकिल उत्तर मह्यास षोलाका
ढिक र वगर लुहकिल दफे गोवन्था पेत मुरि १९६ † तस्को साध पुर्व कलस्या षोलो लुहकिल
दछिण रैकर पेतको लुहकिल पश्चिम जामुन्या षोलसो लुहकिल उत्तर रैकर पेतको लुहकिल
औ षुवा डाडागाऊ पाषो रोपनि २५ तस्को साध पुर्व बाटो लुहकिल दछिण दोवाटाको लुहकिल

† माथि उल्लेख गरिएको पञ्चाङ्गबाट फाल्गुन शुदि द्वितीयाको दिन आदित्यवार परेको
देखिनाले यहाँ रोज १ लेखनुपर्नेमा भूलले रोज २ लेखिएको देखिन्छ ।

☉ पेत ४।=१०० रोपनी । ☸ घड्यारि=घरले चर्चेको जग्गा । ९ कुसवित्ता=श्री ५
सरकारबाट कुश हाली संकल्प गरी ब्राह्मणलाई बक्सको जग्गा । × १।७६=४४ रोपनी ।
! १।२८=३२ रोपनी । † ३।६०=९० रोपनी । * लुहकिल=सीमाना छुट्ट्याउन गाडि-
एको ढुङ्गा । ★ ढिक=थुस्को । † मुरि १९६=२४ रोपनी ।

(अन्तर्गत)

पश्चिम बाटो लुहकिल उत्तर बाटो र भञ्ज्याङको लुहकिल एति सबै सिमानाभिन्न षेत चार घडचारि पानि षेत रोपनी चौदह पुवा पाषो रोपनि पचिस विर्ता वितलप जानी संतानपर्यन्त परम सुषभोग्य गर.

यो विर्ता संकल्प हुन्दा संकल्प वाक्य पहन्या पुरोहित जदुनाथ पंडीत अज्जाल पानी हालन्या श्रीकाजी भिमसेन थापा साध लाउन्या सधियार कासीराम पाडे श्रीभक्त अज्याल भानु पाध्या पनाल श्रीनाथ पंथ हरिवंस वोहरा वंसविर राना कृष्णानन्द पाध्या रिमाल द्वान्या उमापति सापकोटा थरि छिताराम पकुराल नारायन पौड्याल जगन्नाथ पकुराल दुर्गादास कड्याल विरु पाडे सर्वेस्वर पौड्याल ऊमाकान्त पकुराल लक्ष्मीनारांन धिताल रामचन्द्र घिमिन्या रुद्रदेऊ कड्याल दयाराम पौड्याल जयनारांन पाडे रमाकान्त पाठक छिताराम तिमिलसिना दशरथ तिमिलसिना रामकृष्ण वासवोटा लोकेश्वर कड्याल कासीराम पकुराल जयकृष्ण अचारज नारांन मिझार रुपसि मिझार मडूटोलको डगोल नाएकधत्त ब्राह्मणटोलको महंतसि वबहालटोलको मटचां डगोल, विर्तवारले किल्लाभंदा अध्यालो नचापनु. विना तक्तीर❀ जवद नगनु जो एस वंघेजमा रहैन. सो एस श्लोकमा भन्याको पातकि होला.

स्वदत्तां परदत्ताम्वा यो हरेद्वै वसुंधराम(म्) ।

षष्टिवर्षसहश्रा(स्रा)णि विष्टायां जाए(य)ते किमिः ॥❁

इति संवत् १८७९ साल मिति ज्येष्ठ सुदि २ रोज ४८ शुभम.

(पङ्क्तिर)

मार्फत् भक्तविर थापा

मार्फत् भीमसेन थापा

मार्फत् रणोद्योत् साह

मार्फत् प्राण साह

मार्फत् दलभन्जन पाँडे

मार्फत् बालनरसी कुवार

प्राणनाथले पढेको धनदास्तोत्र पाइएको छ । त्यसको

(आदिमा)

लिलानाथले प्रणलाई दियो.

❀ तक्तीर=अपराध । ❁ आफूले वा अरूले दिएको जग्गालाई जसले हर्ला । ६० हजार वर्षसम्म त्यो नरकमा पर्ला ।

Δ यस दिनको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ—

वि. सं. १८७९ ज्येष्ठ शुक्ल

वार तिथि घडी पला

ज्येष्ठ १९१ बुध्न=द्वितीया ४८ । २५

(पात्राबाट)

(अन्त्यमा)

इति श्रीसद्यः (:) प्रत्ययकारकं धनदास्तोत्रम् संपूर्ण (र्ण)म्

[उत्तिखेरि विश्वास पार्ने धनदास्तोत्र संपूर्ण भयो ।]

(अन्त्य पत्रको पछिल्लिर)

लि (ली) लानाथशर्मणः (ः).

-भनी लेखिएको छ ।

प्राणनाथले पढेको खण्डखाद्यको पुस्तक पाइएको छ ।
त्यसको

(अन्त्य पत्रमा)

इति जिष्णुसुतब्रह्मगुप्ताचार्यविरच्य (चि)ते खण्डखाद्यके महाकरणे व्यतिपातवैधृतानयनाधिकारो
दशमोऽध्यायः समाप्तः (प्तः) ॥ ॥ श्रीशाके १५८४ आश्विनकृष्णद्वितीया (आश्विनकृष्णद्वितीयायां)
भृगुवासरे लिखित (त) मिति संपूर्ण ।

(अन्त्य पत्रको पछिल्लिर)

सं. १८६५ ज्येष्ठकृष्णदशम्यां शुक्रे क्रीतम्. श्रीप्राणनाथशर्मण इदम्पुस्तकम्.

[जिष्णुगुप्तका छोरा आचार्य ब्रह्मगुप्तले बनाएको खण्डखाद्यनामक ठूलो करणग्रन्थको
व्यतिपातवैधृतानयनाधिकार नाउँको दशौं अध्याय सिद्धियो । श्रीशाके १५८४ (वि. सं. १७१९)
आश्विन कृष्ण द्वितीया शुक्रवारमा लेखी सिद्धियो ।

वि. सं. १८६५ ज्येष्ठ कृष्ण दशमी शुक्रवारमा किनेको हो । श्रीप्राणनाथ शर्माको यो
पुस्तक हो ।]

-भनी लेखिएको छ ।

वि. सं. १८७५मा काशी जाँदा लक्ष्मीपतिले गरिदिएको पत्रमा प्राणनाथको मृत्यु भइसकेको
उल्लेख परेको छ ।

☉ यस दिनको पञ्चाङ्ग यस प्रकारको छ—

वि. सं. १८६५ ज्येष्ठ कृष्ण (पूर्णात्तमानले)

गते वार तिथि घडी पला

ज्येष्ठ ९ शुक्र दशमी ३ । ३४

(पात्रोवाट)

• पूर्णिमा ११ अङ्कका ४३-४४ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

पृ० फ० ७.

जीवनाथ

लक्ष्मीपतिका कान्छा छोरा जीवनाथको लक्ष्मीपतिले वि. सं. १८७५मा काशी जाँदा गरिदिएको पत्रमा जीवित छोराको रूपमा उल्लेख आएको छ ❀ ।

यसभन्दा बढ्ता उनको विषयमा केही थाहा पाउन सकिएको छैन ।

लक्ष्मीपतिका साहिँला छोरा लीलानाथसंबन्धी धेरै सामान पाइएका छन् । तिनका आधारमा छुट्टै निबन्धमा लीलानाथको बारेमा विचार गरिनेछ ।

(क्रमशः)

‡—‡

(क्रमागत)

दैवज्ञशिरोमणि लक्ष्मीपति पाँडेले बनाएको

रत्नदीप

सम्पादक तथा अनुवादक—रामजी तेवारी

६ प्रक्रम—स्पष्ट सूर्योदयकालका मध्यमग्रह ल्याउने रीति

बीजोनितास्ते गणितागताः स्युः खेटा रवेरौदयिका ध्रुवांशाः ॥

अन्वय—गणितागताः ते ध्रुवांशाः बीजोनिताः रवेः औदयिकाः खेटाः स्युः ॥

पदार्थ—गणितागताः=गणितबाट आएका । ते=ती । ध्रुवांशाः=ध्रुव । बीजोनिताः=बीज घटेका छन् । रवेः=सूर्यका । औदयिकाः=उदयकालका । खेटाः=मध्यम ग्रह । स्युः=हुन्छन् ।

भावार्थ—गणितबाट आएका आफ्नो आफ्नो ध्रुवमा (मेषसङ्क्रान्तिकालका मध्यम ग्रहमा) आफ्नो आफ्नो बीज (मेषसङ्क्रान्तिको दिनको सूर्योदयदेखि मेषसङ्क्रान्तिकालसम्मका ग्रहका मध्यम गति) घटाउनु । मेषसङ्क्रान्तिको दिनको स्पष्ट सूर्योदयकालका मध्यम ग्रह हुन्छन् ।

❀ पूर्णिमा ११ अङ्कका ४३-४४ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

१० प्रक्रम-सूर्यको ध्रुव (मेषमङ्क्रान्तिकालका मध्यम सूर्य) ल्याउने रीति

शैलेषुरामाः कुशरा गजाक्षमिता ध्रुवांशास्तरणेः सदोक्ताः ॥७॥

अन्वय-शैलेषुरामाः (अंशाः) कुशराः (कलाः) गजाक्षमिताः (विकलाः) सदा तरणेः
ध्रुवांशाः उक्ताः ॥७॥

पदार्थ-शैलेषुरामाः=३५७ । अंशाः=अंश । कुशराः=५१ । कलाः=कला । गजाक्ष-
मिताः=५८ । विकलाः=विकला । सदा=सँधै । तरणेः=सूर्यका । ध्रुवांशाः=ध्रुव । उक्ताः=
कहिए ॥७॥

भावार्थ-सूर्यको ध्रुव (मेषमङ्क्रान्तिकालका मध्यम सूर्य) ३५७ अंश ५१ कला ५८ विकला
हुन्छ । सूर्यको ध्रुव स्थिर हुन्छ ॥७॥

उदाहरण

वि. सं. १८७१ को मेषमङ्क्रान्तिको दिनको स्पष्ट सूर्योदयकालका मध्यम सूर्य ल्याउदा ।

वि. सं. १८७१ को सूर्यको बीज २३ कला ३३ विकला हो । (८ प्रक्रमको उदाहरण
हेर्नुहोस) सूर्यको ध्रुव ३५७ अंश ५१ कला ५८ विकलाबाट सूर्यको बीज २३ कला ३३ विकला
घटाउँदा शेष ३५७ अंश २८ कला २५ विकला आउँछ । अंशादि यो शेष ३५७ । २८ । २५
वि. सं. १८७१ को मेषमङ्क्रान्तिको दिनको स्पष्ट सूर्योदयकालका मध्यम सूर्य हुन्छन् (९ प्रक्रम
हेर्नुहोस् ।)

अं.	क.	वि.	
३५७ ।	५१ ।	५८ ।	सूर्यको ध्रुव ।
।	२३ ।	३३ ।	वि. सं. १८७१ को सूर्यको बीज ।
३५७ ।	२८ ।	२५ ।	वि. सं. १८७१ को मेषमङ्क्रान्तिको दिनको स्पष्ट सूर्योदयकालका मध्यम सूर्य ।

७ प्रश्नमाला

तल दिइएका सूर्यका बीज भएमा मेषमङ्क्रान्तिका दिनका स्पष्ट सूर्योदयकालका मध्यम
सूर्य ल्याऊ—

	कला । विकला	कला । विकला
(१)	४ । ४	(४) ४८ । १२
(२)	१० । ६	(५) ५७ । ५८
(३)	२४ । २७	(६) ५८ । ५९

उत्तर

	अंश	कला	विकला		अंश	कला	विकला
(१)	३५७	। ४७	। ५४	(४)	३५७	। ३	। ४६
(२)	३५७	। ४९	। ५२	(५)	३५६	। ५४	। ०
(३)	३५७	। २७	। ३९	(६)	३५६	। ५२	। ५९

११ प्रक्रम-चन्द्रमाको ध्रुव (मेषसङ्क्रान्तिकालका मध्यम चन्द्रमा) ल्याउने रीति

द्वित्रोन्दुनिघ्नोऽब्दचयः स्वशून्याचलेन्दुभागेन गजेषुरूपैः ।

समन्वितोऽंशादिशशी स्वपङ्क्तिभागान्विताब्दार्कलवैः कलाढयः ॥८॥

अन्वय-द्वित्रोन्दुनिघ्नः अब्दचयः स्वशून्याचलेन्दुभागेन समन्वितः (कार्यः) गजेषुरूपैः (अंशैः) समन्वितः (कार्यः) स्वपङ्क्तिभागान्विताब्दार्कलवैः कलाढयः (कार्यः) अंशादिशशी स्यात् ॥८॥

पदार्थ-द्वित्रोन्दुनिघ्नः=१३२ ले गुणिएको । अब्दचयः=वर्षगण । स्वशून्याचलेन्दुभागेन=आफ्नो १७० भागले । समन्वितः=जोडिएको । कार्यः=गर्नु । गजेषुरूपैः=१५८ । अंशैः=अंशले । समन्वितः=जोडिएको । कार्यः=गर्नु । स्वपङ्क्तिभागान्विताब्दार्कलवैः=आफ्नो दशौं भाग जोडिएको वर्षगणको बाह्रौं भागरूपी । कलाढयः=कला जोडिएको । कार्यः=गर्नु । अंशादिशशी=अंशादि चन्द्रमा । स्यात्=हुन्छन् ॥८॥

भावार्थ-वर्षगणलाई १३२ ले गुन्नू । गुणनफल अंशरूप हुन्छ । सो गुणनफललाई १७० ले भाग लिई अंशादि लब्धि लिनु । गुणनफल र लब्धिको योग गर्नु । योगफलमा १५८ अंश जोड्नु । अंशादि प्रथमफल हुन्छ ।

वर्षगणलाई १० ले भाग लिनु, कलादि लब्धि आउँछ । सो कलादि लब्धि कलारूप वर्षगणमा जोड्नु, योगफललाई १२ ले भाग लिनु । कलादि द्वितीयफल हुन्छ ।

प्रथमफल र द्वितीयफलको योग गर्नु । योगफल चन्द्रमाको ध्रुव (मेषसङ्क्रान्तिकालका मध्यम चन्द्रमा) हुन्छ ॥८॥

उदाहरण

वि. सं. १८७१ को चन्द्रमाको ध्रुव (मेषसङ्क्रान्तिकालका मध्यम चन्द्रमा) ल्याउँदा यस वर्षको वर्षगण १७ हो (१ प्रक्रमको उदाहरण हेर्नुहोस्) । वर्षगण १७ लाई १३२ ले गुन्दा गुणनफल २२४४ अंश आउँछ । गुणनफल २२४४ अंशलाई १७० ले भाग लिँदा लब्धि १३ अंश १२ कला आउँछ । अंशादि यो लब्धि १३।१२ लाई गुणनफल २२४४ अंशमा जोड्दा योगफल २२५७ अंश १२ कला आउँछ । अंशादि यो योगफल २२५७ । १२ मा १५८ अंश जोड्दा योगफल २४१५ अंश १२ कला आउँछ । अंशादि यो योगफल २४१५ । १२ प्रथमफल हुन्छ ।

वर्षगण १७ लाई १० ले भाग लिँदा लब्धि १ कला ४२ विकला आउँछ । कलादि यो लब्धि १।४२ लाई कलारूप वर्षगण १७मा जोड्दा योगफल १८ कला ४२ विकला आउँछ । कलादि यो योगफल १८।४२ लाई १२ ले भाग लिँदा लब्धि १ कला ३३ विकला ३० प्रतिविकला आउँछ । कलादि यो लब्धि १।३३।३० द्वितीयफल हुन्छ ।

अंशादि प्रथमफल २४१५।१२ र कलादि द्वितीयफल १।३३।३० को योग गर्दा योगफल २४१५ अंश १३ कला ३३ विकला ३० प्रतिविकला आउँछ । २४१५ लाई ३६० ले तष्ट गर्दा २५५ आउँछ । यस कारण अंशादि योगफल २५५।१३।३३।३० हुन्छ । यस कारण विक्रमसंवत् १८७१ को चन्द्रमाको ध्रुव (मेपसङ्क्रान्तिकालका मध्यम चन्द्रमा) २५५ अंश १३ कला ३३ विकला ३० प्रतिविकला हुन्छ ।

$$\begin{array}{r}
 १३२ \\
 \times १७ \text{ वर्षगण} \\
 \hline
 ९२४ \\
 १३२ \\
 \hline
 २२४४ \text{ अंश}
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 १७०) २२४४ \text{ अंश (१३।१२ अंशादि)} \\
 \underline{१७०} \\
 ५४४ \\
 \underline{५१०} \\
 ३४ \\
 \times ६० \\
 \hline
 १७) ३४ \\
 \underline{६} \\
 २०४ \\
 \underline{१७} \\
 ३४ \\
 \underline{३४}
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 \text{अं. क.} \\
 २२४४ । ० \\
 \underline{१३ । १२} \\
 २२५७ । १२
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 \text{अं. क.} \\
 २२५७ । १२ \\
 \underline{१५८ । ०} \\
 २४१५ । १२ \text{ प्रथमफल}
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 १०) १७ \text{ वर्षगण (१।४२ कलादि)} \\
 \underline{१०} \\
 ७ \\
 \times ६० \\
 \hline
 १) ७ \\
 \underline{\times ६} \\
 ४२
 \end{array}$$

$$\begin{array}{r}
 \text{क. वि.} \\
 १७ । ० \text{ वर्षगण} \\
 \underline{१ । ४२} \\
 १८ । ४२
 \end{array}$$

१२) १८।४२ (१।३३।३० कलादि द्वितीयफल

<u>१२</u>	
६	४२ *
<u>× ६०</u>	<u>३६</u>
३६०	६
<u>४२</u>	<u>× ६०</u>
४०२	१) ६
<u>३६</u>	<u>× ५</u>
* ४२	३०

अं.	क.	वि.	प्र.	
२४१५	। १२	। ०	। ०	प्रथमफल
	। १	। ३३	। ३०	द्वितीयफल
२४१५	। १३	। ३३	। ३०	

३६०) २४१५ (६
२१६०
 २५५

अं. क. वि. प्र.
 २५५। १३। ३३। ३० वि. सं. १८७१ को चन्द्रमाको ध्रुव (मेषसङ्क्रान्तिकालका मध्यम चन्द्र)

८ प्रश्नमाला

तल दिइएका वर्षका चन्द्रमाका ध्रुव (मेषसङ्क्रान्तिकालका मध्यम चन्द्रमा) ल्याऊ—

(१) वि. सं. २०२३	(१०) वि. सं. १८६८
(२) वि. सं. २०२२	(११) वि. सं. १८६९
(३) वि. सं. २०२१	(१२) वि. सं. १८७०
(४) वि. सं. २०२०	(१३) वि. सं. १९६०
(५) वि. सं. २०१९	(१४) वि. सं. १९६१
(६) वि. सं. २०१८	(१५) वि. सं. १९७०
(७) वि. सं. १८६०	(१६) वि. सं. १९७१
(८) वि. सं. १८६१	(१७) वि. सं. १८५४
(९) वि. सं. १८६७	(१८) वि. सं. १८५५

उत्तर

अं. । क. । वि. । प्र. । प्र.प्र.वि	अं. । क. । वि. । प्र. । प्र.प्र.वि
[१] २७७ । २८ । ५४ । १२ । २१	[१०] २१६ । ५३ । ३१ । ७ । ३
[२] १४४ । ४२ । १३ । २४ । ४२	[११] ३४९ । ४० । ११ । ५४ । ४२
[३] ११ । ५५ । ३२ । ३७ । ३	[१२] १२२ । २६ । ५२ । ४२ । २१
[४] २३९ । ८ । ५१ । ४९ । २५	[१३] १९२ । २८ । ४ । १० । ३५
[५] १०६ । २२ । ११ । १ । ४६	[१४] ३२५ । १४ । ४४ । ५८ । १४
[६] ३३३ । ३५ । ३० । १४ । ७	[१५] ८० । १४ । ५२ । ७ । ३
[७] २३४ । ४० । ४ । ४५ । ५३	[१६] २१३ । १ । ३२ । ५४ । ४२
[८] ७ । २६ । ४५ । ३३ । ३२	[१७] १५८ । ० । ० । ० । ०
[९] ८४ । ६ । ५० । १९ । २४	[१८] २९० । ४६ । ४० । ४७ । ३९

(क्रमशः)

§§§

शुल्बसूत्र (वैदिक रेखागणित)को एक झलक

—नयराज पन्त

विद्याको पहिलो विकासमहिमा बुझ्ने कुनै कामना

विद्याको स्थिरता रहन्छ कसरी भन्ने कुनै तर्कना ।

पुर्खाका गुणदोषको विषयमा बुझ्ने कुनै प्रेरणा

तिम्रो भित्र छ ता सखे ! बुझ तिम्री ती वैदिकी धारणा ॥

अहिलेभन्दा ३२ वर्षअघि वि. सं. १९९२ मा आफ्नो २२ वर्षको उमेरमा मेरो हातमा कात्यायनशुल्बसूत्र पन्यो । सो ग्रन्थ मेरो रुचिअनुसारको हुँदा मैले त्यसको स्वाध्याय गर्ने विचार गरेँ । त्यस बेला रेखागणित मलाई राम्रोसंग आउँथ्यो तापनि शुल्बसूत्र अत्यन्त संक्षिप्त रूपका सूत्रमा लेखिएको हुनाले र प्रयोगात्मक ढङ्गको पढाइमा त्यसको परम्परा चलेको र दुर्भाग्यले

सो परम्परामा मैले घुस्त नसकेको हुनाले र परिभाषाको भिन्नताले पनि गर्दा शुल्बसूत्र मेरो लेखा कठिन ग्रन्थ भयो । परिश्रमपूर्वक धेरै ग्रन्थको सहायता लिई मैले शुल्बसूत्रको केही भाग बुझे । धैर्यसाथ अध्ययन गर्दै जाँदा कुरा खुल्दै गयो र व्याख्यासहित सो ग्रन्थ प्रकाश गर्ने र त्यहीअनुसारबाट रेखागणितको शिक्षामा प्रयोगात्मक ढङ्ग घुसाई विद्यार्थीलाई कर्मण्य बनाउनुपर्छ भन्ने भावना मेरो हुन गयो र शुल्बसूत्रको व्याख्या संस्कृतभाषामा मैले अलिकता लेखें ।

काल बित्तै गयो । शुल्बसूत्रका विषयमा मैले आफ्ना केही मानिससंग कुरा गर्ने । सहानुभूतिपूर्वक कुरा सुनिदिने मानिस पनि दुर्लभ थिए । पुरुषार्थनामक मासिक पत्रिकामा वि. सं. २००६ को फाल्गुनमा “अहिलेको र उहिलेको पढाइ” भन्ने शीर्षक राखी शुल्बसूत्रको केही परिचयात्मक निबन्ध छपाएँ । स्वागत कतैबाट भएन । उल्टो अलिकता निन्दा सुन्नुपयो । वि. सं. २०१० भाद्रमा पुरुषार्थमा “शुल्बसूत्र” शीर्षक राखी अर्को निबन्ध छपाएँ । त्यसमा करणी (मूल लिनुपर्ने तर ट्वाक्क मूल नआउने संख्या) शब्दको अर्थ शुल्बसूत्रको आधारमा सप्रमाण गरिएको थियो । त्यो पनि अरण्यरोदन भयो, गयो ।

वेदको आचार्यपरीक्षाको अन्तिमवर्षमा शुल्बसूत्र राखिएको छ । यस कारण वेदको आचार्यपरीक्षाको अन्तिम वर्षका एक दुइ जना विद्यार्थी मसंग शुल्बसूत्र पढ्न आएथे । तिनलाई मैले आफूले जानेबुझेको कुरा पढाइदिएँ । शुल्बसूत्रको विषयमा मैले अहिलेसम्म गरेको काम यत्ति नै थियो ।

आजकल म “श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश” को विषयमा लेख्न लेखाउन विशेष रूपमा लागेको छु । “पूर्णमा” मा त्रिकोणमिति (ज्योत्पत्ति) र लिच्छविकालनिर्णयको विषयमा धाराप्रवाहले लेख प्रकाश गर्ने काममा पनि म लागेको छु । लिच्छविकालनिर्णयको विषयमा प्रमाणहरू खोजी खोजी लेख्नुपर्ने हुँदा प्रमाणको खोजीमै निकै काल बित्ने हुँदा सो विषय धाराप्रवाहरूपमा चलाउन बोचबीचमा बाधा पनि पर्छ । पञ्चाङ्गका गणकहरूलाई निर्देशन पनि आजकाल मैले दिने गर्नुपरेको छ । अध्ययन अध्यापन त मेरो व्यवसाय नै भयो । यी कामको भार छँदाछँदै अरु थप भार बोक्ने मेरो इच्छा नहुँदा अहिले शुल्बसूत्रको विषयमा लेख्ने मेरो कुनै इच्छा थिएन ।

त्रिभुवन-विश्वविद्यालयको वेदको आचार्यपरीक्षाको अन्तिम वर्षका विद्यार्थी ऋषिराम पोखरेलले वि. सं. २०२३ को अन्त्यमा मसंग शुल्बसूत्र पढ्ने इच्छा प्रकट गरे । विद्यार्थीलाई

● कात्यायन शुल्बसूत्रका कर्कको भाष्य, महीधरको वृत्ति, रामको वार्तिक, गङ्गाधरको भाष्य, विद्याधरको वृत्ति, सुधाकरको गणितका इतिहास र समीकरणमीमांसा, विभूतिभूषण दत्तको द् साइन्स् अफ् द् शुल्ब (शुल्बविज्ञान) यी ग्रन्थलाई मैले अघि हेरेको थिएँ । हालसाल आपस्तम्ब-शुल्बसूत्र र बौधायनशुल्बसूत्र पनि हेर्न म लागेको छु ।

पढाउने मेरो स्वाभाविक रूचि थियो तापनि धेरैतिरबाट ठक्कर खाँदा खाँदा विशेष विद्यार्थी बटुली पढाउने इच्छा मलाई अहिले छैन । तैपनि ऋषिरामको विशेष आग्रह र मङ्गलदास प्रधानाङ्ग (त्रिभुवन-विश्वविद्यालयको सिद्धान्तज्योतिषको आचार्यपरीक्षाको अन्तिम वर्षका विद्यार्थी) को उत्साहले ऋषिरामलाई पढाउन मैले मञ्जूर गरेँ । मैले निर्देशन दिएँ, मङ्गलदासले धेरैहरू बनाइदिए, पढाइ चल्थो । द्वितीय कण्डिकाको तेह्रौँ सूत्रमा प्रचलित रेखागणितहरूका पुस्तकहरूमा पाइने नियमभन्दा बढ्ता कुरो शुटबसूत्रमा भाउँदा त्यसको व्याख्याका लागि केही उदाहरण आवश्यक हुन आए । उदाहरणसाथ पढ्ने इच्छा त्रिभुवनमा लागेको हुनाले सोहीबमोजिम काम भयो ।

मैले विद्यार्थीलाई पढाउन गणितविषयका निकै उदाहरण बनाएको तथा बनाउन लाएको थिएँ । ती जसमै अहिले सावूत रूपमा पाइँदैनन् । यस कारण अहिले बनाएका उदाहरण पनि नष्टभ्रष्ट हुन्छन् भन्ने संज्ञी ती उदाहरणलाई सुरक्षित पार्न शुटबसूत्रका सूत्रको व्याख्या अहिले पूर्णमामा प्रकाश गराउनु मैले असल संज्ञे र त्यसैबमोजिम काम गर्न लागेको छु ।

लीलावती (ज्योतिषको पूर्वमध्यमामा निर्धारित पाटीगणित) सूत्ररूपमा जस्तै लेखिएको हुनाले त्यसको लागि पनि उदाहरणहरूको अत्यन्त आवश्यकता छ । यस विषयमा मैले अन्त पनि

●नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयान्न चान्यायेन पृच्छतः ।

जानन्नपि हि मेधावी जडवल्लोक आचरेत् ॥११०॥

अधर्मेण च यः प्राह यश्चाधर्मेण पृच्छति ।

तयोरन्यतरः प्रैति विद्वेषं वाधिगच्छति ॥१११॥

धर्मार्थी यत्र न स्यातां शुश्रूषा वापि तद्विधा ।

तत्र विद्या न वप्तव्या शुभं बीजमिवोषरे ॥११२॥

(मनुस्मृति २ अध्याय)

[सोध्न नयाउनेलाई आफैले भन्न नजानू । बेकाइदासँग सोध्नेलाई पनि नभन्नू । बुद्धिमान्ले जाने तापनि लाटो जस्तो भएर बस्नू । बेकाइदासँग जो भन्छ अथवा जो सोच्छ, ती दुइटामा एउटा मछ्छ अथवा तिनीहरूमा झगडा हुन्छ । जसलाई पढाएर धर्म अर्थ केही हुँदैन, जो विद्यार्थी राम्रोसँग पढ्न पनि चाहँदैन, त्यसलाई नपढाउनु । किनभने त्यहाँ पढाएको विद्या ऊपर (बाली नसप्रने जग्गा) मा रोपेको असल बीउ जस्तै हुन्छ ।]

इत्यादि शास्त्रका वचनलाई मैले बुझ्न नसक्नु नै मैले ठक्कर खानाको मुख्य कारण थियो भन्ने अहिले मलाई लाग्छ ।

अहिले सकभर प्राचीन आचार्यहरूले बताएको ढङ्गबाट पढ्ने पढाउने विचारमा म लागेको छु । तर ती आचार्यहरूका विचारलाई मैले कति बुझेको छु तथा कति काममा लाउन सकेको छु भन्ने कुरा भविष्यका घटनावले देखाउनेछन् ।

लेखिसकेको छुँ । यस कारण शुल्बसूत्र पढ्ने विद्यार्थीलाई उपयुक्त नभए तापनि लीलावतीहरू प्रयोगात्मक ढङ्गले पढ्न चाहने विद्यार्थीलाई उपयुक्त हुने गरी यो निबन्ध बनोस् भन्ने आशयले मैले यहाँ पाटीगणितका केही भागलाई समावेश गरेको छु ।

वैदिककालका विद्वान्हरूले ग्रन्थलाई कण्ठस्थ राख्ने जुन परम्परा बसाएथे, त्यसले गर्दा हजारौं वर्षसम्म प्राचीन ग्रन्थ सुरक्षित रहन सके । वैदिककालका विद्वान्हरू शुद्ध पाठमा अत्यन्त जोड दिन्थे । त्यसको एक झलक पाणिनिका यी दुइ सूत्रबाट पाइन्छ-

कर्माध्ययने वृत्तम् ४।४।६३

तदस्येस्त्येव । तदिति प्रथमासमर्थादस्येति षष्ठ्यर्थे ठक्प्रत्ययो भवति । यत् तत् प्रथमासमर्थं कर्म चेद् वृत्तमध्ययनविषयं भवति । एकमन्यदध्ययने कर्म वृत्तमस्य, ऐकान्यिकः । द्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिकः । एकमन्यदिति विगृह्य तद्वितार्थ इति समासः । ततश्च ठक्प्रत्ययः । अध्ययने कर्म वृत्तमित्येतत् सर्वं तद्वितवृत्तावन्तर्भवति । यस्याध्ययने नियुक्तस्य परोक्षाकाले पठतः रखलितमपपाठरूपमेकं जातं स उच्यते ऐकान्यिक इति । एवंद्वैयन्यिकः । त्रैयन्यिक इति ।

बह्वच्पूर्वपदाट्ठच् ४।४।६४

बह्वच् पूर्वपदं यस्य तस्माद् बह्वच्पूर्वपदात् प्रातिपदिकाट् ठच् प्रत्ययो भवति तदस्य कर्माध्ययने वृत्तमित्येतस्मिन्नर्थे । ठको ऽ पवादः । द्वादशान्यानि कर्माण्यध्ययने वृत्तान्यस्य द्वादशान्यिकः । त्रयोदशान्यिकः । चतुर्दशान्यिक इति । चतुर्दशापपाठा अस्य जाता इत्यर्थः । उदात्ते कर्त्तव्ये योऽनुदात्तं करोति स उच्यते ऽ न्यत् त्वं करोषीति ।

(काशिका)

[प्रथमान्त समर्थदेखि यसले पाठ सुनाउँदा यति ठाउँमा बिरायो भन्दा ठक् प्रत्यय हुन्छ । जस्तै—पाठ सुनाउँदा एक ठाउँमा बिराउने मानिस ऐकान्यिक भनिन्छ, दुइ ठाउँमा बिराउने द्वैयन्यिक भनिन्छ, तीन ठाउँमा बिराउने त्रैयन्यिक भनिन्छ इत्यादि ४।४।६३ ।

पूर्वपदमा दुइभन्दा बढ्दा अच् छत् भने ता ठक्को सट्टा टच् प्रत्यय हुन्छ । जस्तै—बाह्र ठाउँमा बिराउने द्वादशान्यिक, तेह्र ठाउँमा बिराउने त्रयोदशान्यिक, चौध ठाउँमा बिराउने चतुर्दशान्यिक इत्यादि ४।४।६४]

वैदिक परम्पराको पढाइमा जति प्रयोगात्मक विद्या हाम्रा पुर्खाहरूले पढे, त्यति कुरा हाम्रो यताको परम्परामा कहिले पनि हुन सकेन भन्ने भाव मेरो मनमा वारंवार खलिरहन्छ । पाणिनिको अष्टाध्यायीको जोडाको व्याकरण, कौटिल्यको अर्थशास्त्रको जोडाको अर्थशास्त्र अरु नदेखिएकाले यस्तो भन्नुपरेको हो ।

विद्या भन्ने पदार्थ भइदिएन भने त्यो देशमा अोजस्विता रहँदैन भन्ने कुरा मेरो मनमा बलियोसंग जमेको छ । अहिले हाम्रो देशमा प्राविधिकहरूको कमी छ भन्ने कुराको गुनासो यताउता सुनिन्छ । राणाशासनकालमा नेपालमा केही प्राविधिक थिए वा थिएनन् भन्ने कुराको चर्चा अहिले नगरे तापनि गोपाल पाँडे जस्ता गणितज्ञले वर्षको ५४०।को जागीरबाट पनि खोसिई बुढेसकालमा भोकै जस्तो पर्नुपरेकोले राणाशास्त्रहरूलाई प्राविधिकको खाँचो थिएन भन्ने कुरा स्पष्ट छ ।

राणाशासनमा जसले चाकडी गर्ने जान्यो उसैको कदर हुन्थ्यो अर्थात् राणाकालमा सेवा नै उन्नतिको कारण थियो । राणाकाल गयो, प्रजातन्त्रकाल आयो । ठाउँठाउँमा सभा हुन लागे ।

परम्परा नभई कुनै कुरो पनि बलियो गरी रहन सक्तैन । विद्यावश (विद्यापरम्परा) - को विषयमा वैदिककालमा अत्यन्त ख्याल राखिन्थ्यो । (शतपथब्राह्मण १४ काण्ड ७ अध्याय ३ ब्राह्मण हेर्नुहोस् । श्री ५ पृथ्वीनारायण शाहको उपदेशका १२२३-२६ पृष्ठमा यो भाग सानुवाद प्रकाशित भएको छ ।)

÷ पूर्णिमा ८ अङ्कका ५०-७४ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।

धर्मका विषयमा र नियामा
रैतिमाथि करुणा गरतामा ।

कोहि जन्मन गएन कसैको
पुत्र चन्द्रसमसेर सरीको ॥४५॥

(पं . कुलचन्द्र गौतमको अलङ्कारचन्द्रोदयबाट)

नेपालका महाराज चन्द्रसमसेर जङ्गको

अथवा सब नेपाली हाम्रो असल भाग्यको ।.....

यहाँसम्म भिजेको छ सुधा हाम्रो शरीरमा

कि महाराजको हामी खालि एक हुकूमले

हजारौं तोपका गोला शत्रुका वर्षदा पनि

लाखौं बन्दूकका गोली छातीभित्र घुसे पनि

नङ्गा गर्दनमा कोटि तलवार चले पनि

हामी निशानको निंति दिनेछौं कहीं पिय

(कवि बालकृष्ण समको मुटुको व्यथा पहिलो संस्करणबाट)

मञ्चमा बसी भाषण दिन र दलबन्दी गर्न जाने एउटै व्यक्तिलाई एउटै व्यक्तिको एक पत्रअगाडि

आलस्य-ध्वान्त फारी, विविध गुण-कला-कान्ति-धारा फिजारी
पारी, सारा उज्यालो मुलुक, उदयमा प्राप्त सूर्याज्वतारी ॥

'श्री श्री श्री जुद्ध नामा' नृपतिवर महाराजमा भक्तिसाथ
टक्-याई नाट्य-पुष्पाञ्जलि जयजपना गर्छ्यो 'लेखनाथ' ॥

(कवि लेखनाथ पौडेलको लक्ष्मीपूजाबाट)

आज छ हाम्रो सब खुशियाली, आज छ हाम्री श्री उजियाली
आज उदाए अंशुमाली रविकुलनृपमणि पद्म भ्रमा ली ।

थो उदित उच्च गगने पद्म संशेर महाराज ।

गुलि प्रतापी, गुलि वीर,

फुक् जुजुया ताज !

नेपाल देशया हृदये विराज ! ...

हामार देशे नृपतिवेशे श्रीतीन महाराज पद्म संशेर जड

पद्म संशेर जड

स्वर्णप्राते मधुरवाते घन यशेर संघाते उड् रे हृद् विहंग

[कवि लक्ष्मीप्रसाद देवकोटाको नवभाषोद्गार । वि.सं. २००२ को
शारदा (११ वर्ष ६,७,८ अङ्कका ९७-१०३ पृष्ठ)]

राणाकालमा बुद्धि खारिएका विद्वान् तथा कविहरूको सिद्धांत छोटकरीमा भन्ने हो भने
तलको श्लोकबमोजिमको थियो—

दिशति भूपतामीश्वरे ध्रुवं विशति मानवे तेज उल्वणम्
अयमसाविति क्वापि नो वदेः समुचितां नति सम्यगाचरेः ॥१५॥

जव नरेशता दिन्छ ईशले तव मनुष्यमा जोश भदछ ।

'इनि उनैन हुन्' भन्नु हुन्न है उचित चाकरी गर्नु पर्दछ ॥१५॥

(पं. कुलचन्द्र गौतमको आदर्शदम्पती
सीतारामौ ३,१७ पृष्ठबाट)

त्यस बेलाका विद्वान्, कविहरूको समाजमा आदरको विषयलाई चाहिँ तलको वाक्यले
देखाउँछ—

“त्यसले पढेर के लछारपाटो लायो ? मैले नपढेको भए पनि त्यसको भन्दा ठूलो पगरा
लाइहालेको छ । त्यससँग भन्दा मसँग दुइ चार पैसा बढ्दै छ । म राजकाज गर्छु कि पढ्छु ?
हुनत मैले पनि नपढेको होइन । नौ सर्ग माघ पढेको हुँ । अहिले विसं र पो (इतिहास-संशो-
धनको प्रमाणप्रमेय पहिलो भागको ३२ पृष्ठ हेर्नुहोस् ।)

स्वास्ती र एक पत्रपछाडि आमा भनी लेख्ने योग्यता भएकाहरू र अरूले बाह्रौं वर्षको परिश्रमद्वारा खोजी राष्ट्रभाषामा प्रकाश गरिसकेको कुरालाई अप्रकाशित भन्दै विदेशी भाषामा अनुवाद गर्दै छपाउनेहरू धुरन्धर विद्वान् कहलाउन लागे— अर्थात् सेवाबाट सभामा उन्नतिको कारण सन्धो ।

— इतिहास — संशोधन, सावधान — पत्र, पूर्णिमाहरू हेर्नुहोस् ।

● राणाकालमा यस्ता ऐन थिए —

प्राइमिनिष्टर बाहेक अरू कसैले पनि ऐनमा विरोध गर्ने न्यायको अन्त्याय हुने प्रमाणी दिन र अड्डाले पनि सो बमोजिम गर्न हुँदैन गरेको भए पनि बदर हुन्छ.

(विन्तिपत्र प्रमाणीको ७ नं.)

अबउप्रान्त जुनमुकै कुराको किताप छापनु छपाउनु पर्दा, गोर्खाभाषा प्रकास समितिमा लगी जाँचाई, छापन छपाउन हुन्छ भन्थे निस्सा लगाई दिए पछि मात्र छपाउन हुन्छ; निस्सा नली तेसै छापने छपाउने गर्न हुँदैन. जाँचाउन ल्याएमा, समीतिले पनि छपाउन दिन हुने लायकको देखिए, छापन छपाउन हुन्छ भनी तेसै कितापमा लेखि हाकिमको र अड्डाको छाप समेत लगाई दिनु. सो निस्सा नली तेसै छापने छपाउनेलाई, छापी प्रकास गर्न हुने लायकको कुरा लेखिएको किताप भए ५० रुपैया दण्ड गर्नु; छापी प्रकास गर्न नहुने नालायकका कुरा लेखिएको किताप भए, सो कितापहरू जफत गरीली, सजाय लाई कौसलमा जाहेर गरी निकासो भए बमोजिम गर्नु. यस्तो मुद्दामा बादि खडा नभएपनी सर्कार बादि भई तहकीकात गर्नुपर्छ.

(अदलको ३१ नं.)

प्रजातन्त्रकालमा यस्ता ऐन बने —

यो धाराको कुनै कुराले श्री ५ को सरकार वा श्री ५ का कुनै कर्मचारीको विरुद्ध कारवाई चलाउन पाउने कानूनले दिएको अधिकारलाई सीमित गरेको संज्ञिनेछैन ।

(नेपालको संविधान ८७ धारा)

देहायको काम कुरा गर्नु बेइज्जति ठहर्दैन— सर्वसाधारणको हितको लागि आवश्यक भएमा, कुनै व्यक्तिलाई साँचो कुराको दोष लगाउनु वा त्यसको प्रकाशन गर्नु;

(गाली र बेइज्जतिको ऐन ४ दफा)

यसबाट लेखपढ गर्न प्रजातन्त्रकालमा उच्च सुविधा भएको छ । राणाकालमा सेवाबाट विद्वान् कहलाएकाहरूको विषयमा चूँ गर्न पाइँदैनथ्यो । प्रजातन्त्रकालमा सभाबाट विद्वान् कहलाएकाहरूको विषयमा निर्भय भई लेख्न बोल्न पाइन्छ । यस कारण परिश्रम गर्न सके केही कालपछि नेपालमा विद्याको परम्परा बस्न सक्ला भन्ने आशा गर्न सकिन्छ ।

भुजो ऽ क्षभा कोटिरिनाङ्गुलो ना

कर्णोक्षकर्णः खलु मूलमेतत् ।

क्षेत्राणि यान्यक्षभवानि तेषां

विद्येव मानार्थयशःसुखानाम् ॥१३॥

(सिद्धान्तशिरोमणि त्रिप्रश्नाधिकार)

[पलभा भुज, बाह्य अङ्गुलको शङ्कु कोटि, पलकर्ण कर्ण भएको जात्यत्रिभुज सबै अक्षक्षेत्र-
हरूको मूल हो । जस्तै मान, अर्थ, यश, सुखको मूल विद्या हो ।]

-भनी भास्करले बोलेका छन् ।

भास्करको यस विचारलाई वास्तव कुरो संझी जुन देशमा जहिले मानिसहरू पढ्न पढाउन
लाग्छन्, त्यस देशमा त्यस बेला विभिन्न थरीका विद्याको उन्नति हुन्छ । यस कारण भास्करको
यस विचारको कदर गरे मात्र देशमा प्राविधिक पैदा हुन्छन् । उपपत्तिपूर्वक विद्या तपदी कोही
पनि कुशल प्राविधिक हुन सक्दैन । यस कारण हाम्रो देशका विचारशील व्यक्तिहरूलाई आफ्नो
प्राचीन विद्याको विषयमा यस निबन्धले केही सूचना दिन सक्थो वा अहिले नभए म मरेपछि
भए पनि स्वदेशावलम्बी गतिला प्राविधिक तयार गर्ने शिक्षाको पहिलो खुडकिलोको रूपमा मात्र
भए पनि मेरो लेखले केही काम दियो भने पनि मेरो आत्मालाई सन्तोष हुनेछ ।

यस निबन्धलाई तयार गर्ने काममा नानी शङ्करमान राजवंशीले मेरो साथ रही मेरो
इच्छा र विचारअनुसार काम गरिदिएका छन् । नानी महेशराज पन्त र दिनेशराज पन्तले
पनि यसमा काम गरेका छन् । सबैलाई यथोचित धन्यवाद छ ।

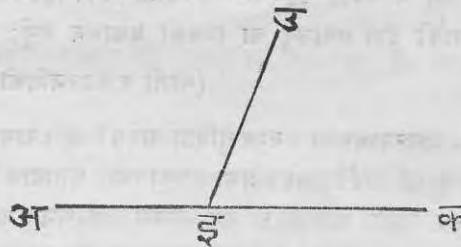
शुल्बसूत्र

१ प्रकम-

परिभाषा

(१) समकोण तथा लम्ब

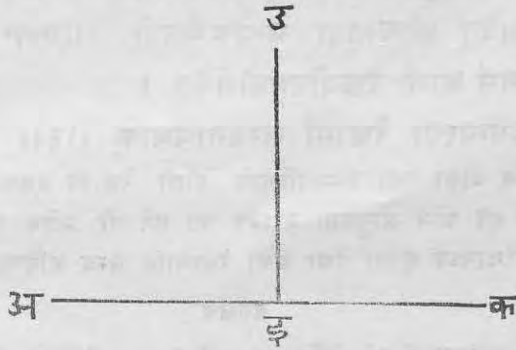
पहिलो रेखाको छेउबाहेकको बिन्दुमा दोस्रो रेखाको छेउ मिलाइदिनाले दोस्रो रेखाको अगल-
बगलमा जुन दुई कोण उत्पन्न हुन्छन्, ती प्रत्येक संलग्नकोण भनिन्छन् । जस्तै—

[१ चित्र]

अ क रेखाको इ बिन्दुमा इ उ रेखाको इ छेउ मिलाइदिनाले बनेका अ इ उ, क इ उ कोणमध्ये प्रत्येकलाई संलग्नकोण भन्छन् ।

संलग्नकोणमध्ये दुवै आफुसमा बराबर भए भने ती प्रत्येकलाई समकोण भन्छन् । जस्तै—

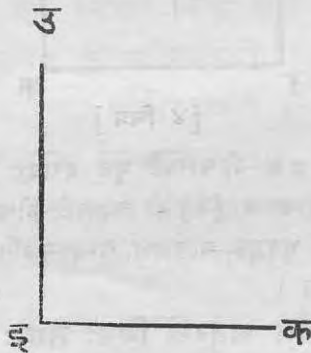

[२ चित्र]

अ इ उ, क इ उ कोण आफुसमा बराबर भएकाले ती प्रत्येकलाई समकोण भन्दछन् ।

संलग्नकोणमध्ये दुवै आफुसमा बराबर छन् भने मात्र ती दुवै समकोण कहाउँछन् भन्ने यस परिभाषाको अर्थ हो ।

समकोणको निर्णय भइसकेपछि अहिले नचाहिने भाग मेटिदिएमा पनि बाँकी भाग समकोण हुनामा केही बाधा पर्दैन । जस्तै—

[३ चित्र]

यहाँ क इ उ कोणलाई समकोण भन्दछन् ।

समकोण बनाउने दुइ रेखामध्ये एउटा रेखामा अर्को रेखा लम्ब हुन्छ । जस्तै—

अ क रेखामा इ उ रेखा लम्ब तथा इ उ रेखामा अ क रेखा लम्ब हुन्छ ।

एकरेखोपरि न्यस्ता रेखाऽन्या निजपार्श्वयोः ।

स्थितौ संलग्नतां यातौ कोणकौ विदधाति यौ ॥१॥

तौ कोणकौ यदा तुल्यौ जायेयातां परस्परम् ।

समाभिधो भवेत् कोणस्तदा प्रत्येकमेतयोः ॥२॥

विदधत्योः समं कोणं रेखयोरुभयोर्भवेत् ।

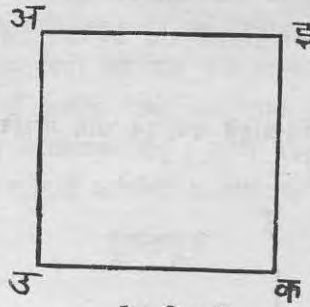
रेखा प्रत्येकमन्यस्यां रेखायां लम्बनामभाक् ॥३॥

[पहिलो रेखामाथि दोस्रो रेखा उभ्याइदिनाले दोस्रो रेखाको अगल-बगलमा जुन दुइटा संलग्नकोण बन्छन्, ती दुइ कोण आफुसमा बराबर भए भने ती प्रत्येक समकोण कहाउँछन् । समकोण बनाउने दुई रेखामध्ये एउटा रेखा अर्को रेखामाथि लम्ब भनिन्छ ।]

(२)

वर्गक्षेत्र

जुन चतुर्भुजक्षेत्र (चारवटा रेखाले घेरिएको सम्म मिलेको जमीन)मा चारवटै भुज आफुसमा बराबर हुन्छन् तथा कोण पनि चारवटै समकोण हुन्छन्, त्यसलाई वर्गक्षेत्र भन्दछन् ।

[४ चित्र]

अर्स्त- अ इ, इ क, क उ, उ अ यी चारवटै भुज बराबर छन् तथा उ अ इ (अ), अ इ क (इ), इ क उ (क), क उ अ (उ) यी चारवटै कोण पनि समकोण छन् अर्थात् आफुसमा बराबर भएका भुजहरू आफुसमा लम्बरूप पनि छन् । यस कारण अ इ क उ चतुर्भुज वर्गक्षेत्र बनेको छ ।

चत्वारोऽपि भुजा यत्र चतुरस्रे मिथः समाः ।

कोणाश्च समनामानो वर्गक्षेत्रं तदीर्यते ॥४॥

समाख्यं चतुरस्रं तद् वर्गं च ब्रुवते बुधाः ।

[जुन चतुर्भुजक्षेत्रमा चारवटै भुज आफुसमा बराबर हुन्छन्, कोण पनि चारवटै समकोण हुन्छन्, त्यस चतुर्भुजलाई वर्गक्षेत्र भन्दछन् । वर्गक्षेत्रलाई समचतुरस्र तथा वर्ग पनि भन्दछन् ।]

(३) आयत

जुन चतुर्भुजक्षेत्रमा चारवटा भुजमध्ये सामुन्ने सामुन्नेका दुइ दुइवटा भुजमात्र आफुसमा बराबर हुन्छन्, अर्थात् लमाइ चौडाइ बराबर हुँदैनन्, कोण भने चारवटै समकोण हुन्छन्, त्यसलाई आयतक्षेत्र भन्दछन् ।

[५ चित्र]

जस्तै-अ इ भुज र उ क भुज बराबर छन्. तथा अउ भुज र इ क भुज बराबर छन् । कोण-चाहिँ अ, इ, क, उ चारवटै समकोण छन् । अर्थात् सामुन्ने सामुन्नेका दुइ दुइवटा भुज बराबर छन्, चारवटै भुज आफुसमा लम्बरूप पनि छन् । यस कारण अ इ क उ चतुर्भुजक्षेत्र यहां आयत बनेको छ ।

यस्मिँश्चतुर्भुजे कोणाश्चत्वारः स्युः समाभिधाः ॥५॥

संमुखीने भुजद्वन्द्वे एव स्यातां मिथः समे ।

बुधास्तदायतं प्राहुस्तत्र कोणाभिषक्तयोः ॥६॥

अतुल्यबाह्वोरेको दोरन्या कोटिरुदीर्यते ।

आयतं पूर्वजैर्दीर्घचतुरस्रं न्यगद्यत ॥७॥

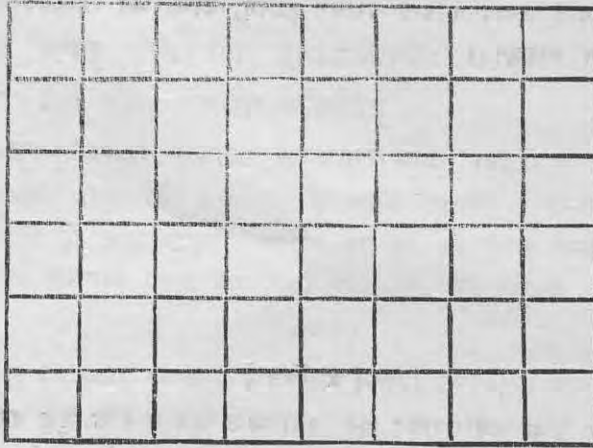
दीर्घस्य चतुरस्रस्य विस्तारो दीर्घता क्रमात् ।

तिर्यङ्मानी पार्श्वमानी न्यगादि गणकैः क्वचित् ॥८॥

[जुन चतुर्भुजक्षेत्रमा चारवटै कोण समकोण हुन्छन् तथा सामुन्ने सामुन्नेका दुइ दुइवटा भुज आफुसमा बराबर हुन्छन्, त्यस चतुर्भुजक्षेत्रलाई आयतक्षेत्र भन्दछन् । आयतक्षेत्रमा जोडिएर रहेका दुइटा भुज आफुसमा बराबर हुँदैनन् । आफुसमा बराबर नभएका ती दुइ भुजमध्ये एउटा भुज कहाउँछ, अर्कोचाहिँ कोटि कहाउँछ । आयतक्षेत्रलाई दीर्घचतुरस्र पनि भन्दछन् । दीर्घचतुरस्रको चौडाइलाई तिर्यङ्मानी, लमाइलाई पार्श्वमानी भन्दछन् ।]

(१)

आयतको क्षेत्रफल

[६ चित्र]

यहाँ लमाइमा ८ वटा कोठा छन्, चौडाइमा ६ वटा कोठा छन् । यस कारण यस आयतक्षेत्रको लमाइ ८ हो, चौडाइ ६ हो । यहाँ लमाइ ८, चौडाइ १ लिएमा जम्मा ८ वटा कोठा आउँछन् । लमाइ ८ चौडाइ २ लिएमा जम्मा १६ वटा कोठा आउँछन् । अर्थात् चौडाइ जति हुन्छ लमाइको उति गुना कोठा आउँछन् । यहाँ लमाइ ८ चौडाइ ६ लिई क्षेत्र बनाइएको छ । यस कारण यहाँ जम्मा कोठा ८ छक्का ४८ वटा पर्न गएका छन् । यो कुरो प्रत्यक्ष छ । अर्थात् आयतक्षेत्रमा लमाइलाई चौडाइले गुन्दा जति हुन्छ त्यतिवटा नै कोठा हुँदा रहेछन् भन्ने देखिन आउँछ ।

यहाँ लमाइ ४ अङ्गुलको छ, चौडाइ ३ अङ्गुलका छ । १ अङ्गुलको आधालाई \otimes नापो मानी लमाइलाई ८ भागमा र चौडाइलाई ६ भागमा बाँडिएको हो । यसरी यहाँ ८ लमाइ र ६ चौडाइ लिइएको हो । यहाँ बनेका अठचालीसवटै कोठा उत्रै उत्रा नापोका वर्ग छन् । अर्थात् हरेक कोठाका लमाइ तथा चौडाइ आधा आधा अङ्गुलका छन् तथा हरेक कोठाका चारवटै कोण समकोण छन् । अर्थात् यस आयतभित्र आधा अङ्गुल भुज भएका ४८ वटा वर्गक्षेत्र बनेका छन् । हामीले लमाइको नापो आधा अङ्गुल (अर्धाङ्गुल) मा लिएका छौं, चौडाइको नापो पनि अर्धाङ्गुलमा लिएका छौं । यस कारण अर्धाङ्गुलात्मक वर्गकोठा यस क्षेत्रमा बनेका छन् । यी वर्गकोठालाई समकोष्ठ भन्दछन् ।

\otimes १ अङ्गुललाई नापो मानी क्षेत्र बनाउँदा ठूलो क्षेत्र बन्ने हुनाले आधा अङ्गुललाई नापो मानिएको हो ।

यस आयतमा

$$\begin{aligned} \text{लमाइ} &= ८ \text{ अर्धाङ्गुल} \\ \text{चौडाइ} &= ६ \text{ अर्धाङ्गुल} \\ \text{क्षेत्रफल} &= ८ \times ६ \text{ (अर्धाङ्गुलात्मक समकोष्ठ)} \\ &= ४८ \text{ अर्धाङ्गुलात्मक समकोष्ठ} \end{aligned}$$

यस कारण

$$\text{क्षेत्रफल} = \text{लमाइ} \times \text{चौडाइ} \text{ (समकोष्ठ)}$$

यहाँ ८ अङ्गुल लामो ६ अङ्गुल चौडा आयतक्षेत्र बनाएको भए ४८ वटा अङ्गुलात्मक समकोष्ठ क्षेत्रफल हुन्थे । ८ हात लामो ६ हात चौडा आयत बनाएको भए ४८ वटा हस्तात्मक समकोष्ठ क्षेत्रफल हुन्थे । अर्थात् जुन नापोमा लमाइ चौडाइ लिएको छ, त्यही नापोको एक भुज भएको समकोष्ठ (वर्गक्षेत्र) क्षेत्रफलमा आउँछ ।

स्वक्षेत्रस्था दीर्घताद्याः पदार्था

यन्नाम्ना स्युर्मापिता मानकेन ।

एकं मानं तद् दधद् यस्य बाहु-

वर्गस्य स्यात् कोष्ठकः स्यात् समः सः ॥९॥

यावन्तः स्युः कोष्ठकास्ते समाख्याः

स्वस्मिन् क्षेत्रे स्यात् फलं तावदेव ।

विस्तारध्या दीर्घतायाः समाना

वर्गाः कोष्ठा आयते स्युः फलाख्याः ॥१०॥

[आफ्नो क्षेत्रको लमाइ चौडाइहरूलाई जुन नापोले नापेको छ, त्यही नापोको १ प्रमाण (एकाइ) भुज भएको वर्गक्षेत्र समकोष्ठ भनी कहाउँछ ।

आफ्नो क्षेत्रमा जतिवटा समकोष्ठ टम्म भई अटाउँछन्, त्यति संख्या त्यस क्षेत्रको क्षेत्रफल कहिन्छ । क्षेत्रफललाई छोटकरीमा फन पनि भन्छन् ।

आयतक्षेत्रमा लमाइलाई चौडाइले गुनियो भने क्षेत्रफल आउँछ ।]

उदाहरण

आयतचतुरस्रस्य च त्रिहस्तकोटेश्चतुःकरभुजस्य ।

अर्धयर्धकरभुजस्य च करार्धकोटेः फलं कथय ॥

[श्रीधरको त्रिशतिका क्षेत्रव्यवहार ७६ श्लोक]

[(१) ४ हात भुज (लमाइ) ३ हात कोटि (चौडाइ) भएको आयतको क्षेत्रफल बताऊ ।

(२) $१\frac{१}{३}$ हात भुज $\frac{३}{३}$ हात कोटि भएको आयतको क्षेत्रफल बताऊ ।]

१ उदाहरणमा

$$\begin{aligned} \text{हस्तात्मक क्षेत्रफल} &= ४ \times ३ \\ &= १२ \end{aligned}$$

२ उदाहरणमा

$$\begin{aligned} \text{हस्तात्मक क्षेत्रफल} &= १\frac{१}{३} \times \frac{३}{३} \\ &= \frac{३}{३} \times \frac{३}{३} \\ &= \frac{३}{३} \end{aligned}$$

अथवा

२४ अङ्गुलको १ हात हुन्छ ।

 यवोदरैरङ्गुलमष्टसंख्यैहंस्तोऽङ्गुलैः षड्गुणितैश्चतुर्भिः ।

हस्तैश्चतुर्भिर्भवतीह दण्डः क्रोशः सहस्रद्वितयेन तेषाम् ॥

(लीलावती परिभाषा ५ श्लोक)

[पेट मिलाएका ८ जौ = १ अङ्गुल । २४ अङ्गुल = १ हात (हस्त) । ४ हात = १ दण्ड । २००० दण्ड = १ कोस (क्रोश) ।]

अङ्गुले सकनिष्ठे स्याद् वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः

(अमरकोश मनुष्यवर्ग ८४ श्लोक)

[बूढीऔला र कान्छीऔला फैलाउंदा वित्ता (वितस्ति) हुन्छ । १२ अङ्गुल = १ वित्ता ।]

यस कारण क्षेत्रफलमा

$$\text{❀ } ६४ \text{ वर्गजौ} = १ \text{ वर्गङ्गुल}$$

$$१४४ \text{ वर्गङ्गुल} = १ \text{ वर्गवित्ता}$$

$$४ \text{ वर्गवित्ता} = १ \text{ वर्गहात}$$

$$५७६ \text{ वर्गङ्गुल} = १ \text{ वर्गहात}$$

$$१६ \text{ वर्गहात} = १ \text{ वर्गदण्ड}$$

$$४०००००० \text{ वर्गदण्ड} = १ \text{ वर्गकोस हुन्छ ।}$$

 तल वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफलमा यो कुरो स्पष्ट हुन्छ ।

यस कारण

$$\frac{9}{2} \text{ हात} = 9 \text{ हात } 12 \text{ अङ्गुल} = 36 \text{ अङ्गुल}$$

$$\frac{9}{2} \text{ हात} = 12 \text{ अङ्गुल}$$

यस कारण अङ्गुलात्मक क्षेत्रफल = $36 \times 12 = 432$

उत्तर जाँचन

१ वर्गहातमा १ हात लमाइ १ हात चौडाइ हुन्छ, अर्थात् २४ अङ्गुल लमाइ २४ अङ्गुल चौडाइ हुन्छ ।

यस कारण १ वर्गहातमा $24 \times 24 = 576$ वर्गङ्गुल हुन्छन् ।

यस कारण

$$\frac{3}{8} \text{ वर्गहात} = \frac{3}{8} \times 576 \text{ वर्गङ्गुल}$$

$$= 3 \times 984 \text{ वर्गङ्गुल}$$

$$= 432 \text{ वर्गङ्गुल}$$

दश सार्धा भुजो यत्र कोटिः षड्भागसप्ततिः ।

तत्रायते फलं किं स्यात् क्षेत्रे शीघ्रं निगद्यताम् ॥

[ब्रह्मगुप्तको ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तको चतुर्विंशोत्तराचार्यको टीकाको गुणनको उदाहरण]

[$10 \frac{1}{2}$ भुज (चौडाइ) $\frac{70}{6}$ कोटि (लमाइ) भएको आयतको क्षेत्रफल बताऊ ।]

$$\text{क्षेत्रफल} = 10 \frac{1}{2} \times \frac{70}{6} = \frac{21}{2} \times \frac{70}{6} = \frac{7}{9} \times \frac{35}{2} = \frac{245}{2} = 122 \frac{1}{2}$$

“५० हात (५० हात लामो ५० हात चौडा) को रोपनी

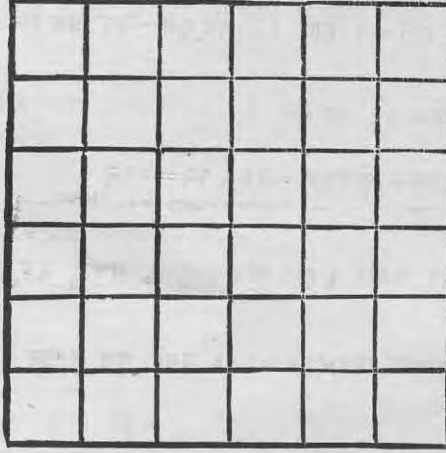
२५ हात गज र २५ हात लम्बाइ भयाको जमीनको एक जवा (मुरी)” ।

(गोपाल पांडेको व्यक्तचन्द्रिका चौथो संस्करण २ पृष्ठ)

⊗ आयतक्षेत्रमा लमाइ चौडाइमध्ये जुनसुकै एउटालाई भुज भनेमा अर्कालाई कोटि भन्ने चलन छ भनी माथि १ प्रक्रमको ३ परिभाषामा बताइएको छ ।

(२)

वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल

[७ चित्र]

यहाँ लमाइमा ६ वटा कोठा छन्, चौडाइमा पनि ६ वटा कोठा छन्। यस कारण ६ लमाइ तथा चौडाइ भएको आयतक्षेत्र जस्तो यो बनेको छ। यस कारण २ प्रक्रमको (१) को रीतअनुसार

$$\text{क्षेत्रफल} = \text{लमाइ} \times \text{चौडाइ}$$

$$= ६ \times ६$$

$$= ३६ \quad \text{हुन्छ ।}$$

$६ \times ६ = ६^२$ हुने हुनाले २ ६ भुज भएको हुनाले पनि 'यहाँ क्षेत्रफल = $६^२ = \text{भुज}^२$ हुन आएको छ ।

लमाइ चौडाइ बराबर भएको र चारवटै कोण समकोण भएको हुनाले पनि १ प्रक्रमको २ परिभाषाअनुसार यो क्षेत्र वर्गक्षेत्र कहाँन्छ। यस कारण वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल = भुज^२ सिद्ध हुन्छ ।

वर्गक्षेत्रे बाहुवर्गः फलं स्यात् ।

[वर्गक्षेत्रमा भुजको वर्ग क्षेत्रफल हुन्छ ।]

उदाहरण-

समचतुरस्रक्षेत्रे चतुष्कबाहौ च किं भवेद् गणितम् ।

सार्धत्रिकरभुजे च यदि गणितविधिं विजानासि ॥

(त्रिशतिका क्षेत्रव्यवहार ७५ श्लोक)

[(१) ४ भुज भएको वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल बताऊ ।

(२) $३\frac{१}{२}$ हात भुज भएको वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल बताऊ ।]

१ उदाहरणमा

$$\text{क्षेत्रफल} = ४^२ = १६$$

२ उदाहरणमा

$$\begin{aligned} \text{हस्तात्मक क्षेत्रफल} &= \left(३\frac{१}{२}\right)^२ = \left(\frac{७}{२}\right)^२ = \frac{४९}{४} \\ &= १२\frac{१}{४} \end{aligned}$$

अथवा

$$\text{भुज} = ३\frac{१}{२} \text{ हात} = \frac{७}{२} \text{ हात}$$

$$= \frac{७}{२} \times २४ \text{ अङ्गुल}$$

$$= ८४ \text{ अङ्गुल}$$

$$\begin{aligned} \text{अङ्गुलात्मक क्षेत्रफल} &= (८४)^२ \\ &= ७०५६ \end{aligned}$$

$$\begin{array}{r} ८४ \\ \times ८४ \\ \hline ६४८ \\ ६४० \\ \hline ७०५६ \end{array}$$

$$\begin{aligned} ७०५६ \text{ वर्गअङ्गुल} &= \frac{७०५६}{५७६} \text{ वर्गहात} = \frac{८८२}{७२} \text{ वर्गहात} \\ &= \frac{४९}{४} \text{ वर्गहात} = १२\frac{१}{४} \text{ वर्गहात} \end{aligned}$$

समचतुरस्रे विंशतिदण्डभुजे कथय गणक गणितं मे ।

जिनमितदैर्घ्येऽष्टादशविस्तारे चायते क्षेत्रे ॥

(नारायणको गणितकौमुदी क्षेत्रव्यवहार)

[(१) बीस दण्ड भुज भएको वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल बताऊ ।

(२) चौबीस लामाइ अठ्ठाह चौडाइ भएको आयतको क्षेत्रफल बताऊ ।]

१ उदाहरणमा

$$\text{दण्डात्मक क्षेत्रफल} = (२०)^२ = ४००$$

$$४०० \text{ वर्गदण्ड} = ४०० \times १६ \text{ (वर्गहात)}$$

(लीलावतीको परिभाषाअनुसार)

$$\text{यस कारण हस्तात्मक क्षेत्रफल} = ६४००$$

२ उदाहरणमा

$$\text{क्षेत्रफल} = २४ \times १८ = ४३२$$

(३) आयतक्षेत्रमा लमाइ र चौडाइको गुणनफल क्षेत्रफल हुन्छ भन्ने कुरा माथि २ प्रक्रमको (१) मा बताइएको छ ।

$$\text{क्षेत्रफल} = \text{लमाइ} \times \text{चौडाइ}$$

यस कारण

$$\text{लमाइ} = \frac{\text{क्षेत्रफल}}{\text{चौडाइ}}$$

$$\text{चौडाइ} = \frac{\text{क्षेत्रफल}}{\text{लमाइ}} \quad \text{हुन्छ ।}$$

यताबाट आयतको क्षेत्रफललाई चौडाइले भाग लिदा लमाइ आउँछ, लमाइले भाग लिदा चौडाइ आउँछ भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

दोष्णा भक्तं स्यात् फलं कोटिमानं
कोट्या भक्तं तद् भवेदायते दोः

[आयतको क्षेत्रफललाई भुजले भाग लियो भने कोटि आउँछ, कोटिले भाग लियो भने भुज आउँछ ।]

उदाहरण

यत्रायते फलं दृष्टं सार्धनेत्रयमेन्दवः
सार्धा दश भुजश्चैव कोटिस्तत्राभिधीयताम् ॥

[ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तको टीकाको
भागहारको उदाहरण]

[जुन आयतको क्षेत्रफल $१२२\frac{१}{२}$ हुन्छ, भुजचाहिँ $१०\frac{१}{२}$ हुन्छ भने त्यहाँ कोटि कति होला ।]

$$\begin{aligned} \text{कोटि} &= \frac{\text{क्षेत्रफल}}{\text{भुज}} = \frac{१२२\frac{१}{२}}{१०\frac{१}{२}} = \frac{२४५}{२१} \\ &= \frac{२४५}{२} \div \frac{२१}{२} = \frac{२४५}{२} \times \frac{२}{२१} \\ &= \frac{३५}{३} = ११\frac{२}{३} \end{aligned}$$

(४) वर्गक्षेत्रमा भुजको वर्ग क्षेत्रफल हुन्छ भनी माथि २ प्रक्रमको (२) मा बताइएको छ ।

$$\text{क्षेत्रफल} = \text{भुज}^2$$

यस कारण

$$\text{भुज} = \sqrt{\text{क्षेत्रफल}}$$

हुन्छ ।

यस कारण वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफलको मूल लियो भने भुज आउँछ भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

वर्गे बाहुः स्यात् शरीरस्य मूलम् ॥११॥

[वर्गक्षेत्रमा क्षेत्रफलको मूल भुज हुन्छ]

१ उदाहरण

सपादार्काः फलं यत्र चतुरस्रे समे स्थितम् ।

भुजकोटी समे तत्र ब्रूहि त्वं यदि वर्गवित् ॥

[ब्राह्मस्फुटसिद्धान्तको टीकाको
वर्गमूलको उदाहरण]

[जुन वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल $92\frac{1}{8}$ हुन्छ, त्यसको भुज भन ।]

$$\text{भुज} = \sqrt{\text{क्षेत्रफल}} = \sqrt{92\frac{1}{8}} = \sqrt{\frac{737}{8}} = \frac{\sqrt{737}}{\sqrt{8}} = \frac{27}{2} = 13\frac{1}{2}$$

२ उदाहरण

एक राजाका सतसठ्ठी हजार, छ सय, सिपाहि रहे छन, तिनमा एक पंक्तिमा जति सिपाहि रहन छन, उति पंक्ति सिपाहि खडा गर भनी, आफना फौजका आफिसरलाई अहाये भने, एक पंक्तिमा कति सिपाहि राखनू परला ?

(व्यक्तचन्द्रिका २२ पृष्ठ)

[यहाँ वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल = ६७६०० २ ६७६०० (२६०

$$\begin{array}{r} 2 \\ \hline 4 \\ 86 \\ \hline 276 \\ 6 \\ \hline 276 \end{array}$$

यस कारण

$$\text{भुज} = \sqrt{६७६००} \\ = २६०]$$

पू० फ० १०

३ उदाहरण (२) किम्बल २ हात तिन हात २ हात तिन हात किम्बल २ हात तिन हात (५)

एकमनुष्यसंग सवाडुई हात गज र सवा छ हात लामू कपडा छ, तेसको चौरस चंद्रुवा बनाउंदा कति हात भयाको बनाउनु परदछ ?

(व्यक्तचन्द्रिका ४१ पृष्ठ)

[यहाँ दिइएको कपडाको

$$\text{लमाइ} = ६\frac{१}{४} \text{ हात}$$

$$\text{चौडाइ} = २\frac{१}{४} \text{ हात}$$

$$\therefore \text{कपडाको क्षेत्रफल} = ६\frac{१}{४} \times २\frac{१}{४}$$

$$= \frac{२५}{४} \times \frac{९}{४} = \frac{२२५}{१६}$$

यस कारण

$$\text{अभीष्ट वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल} = \frac{२२५}{१६}$$

$$\text{अभीष्ट वर्गक्षेत्रको भुज} = \sqrt{\frac{२२५}{१६}} = \frac{१५}{४} = ३\frac{३}{४}$$

(५)

(१) उदाहरण

एकहात चौरस कपडामा बुट्टा भरनलाई आठरुपिया लागद छ भने, अढाईहात चौरस रुमालमा बुट्टा भरनलाई कति रुपिया लागला ?

(व्यक्तचन्द्रिका ४१ पृष्ठ)

$$[\text{यहाँ वर्गक्षेत्रको भुज} = २\frac{१}{२} \text{ हात} = \frac{५}{२} \text{ हात}$$

$$\text{वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल} = \left(\frac{५}{२}\right)^2 = \frac{२५}{४}$$

$$\text{चाहिने रुपियां} = \frac{२५}{४} \times ८ = ५०]$$

२ उदाहरण

बारह हात गज; तीस हात लामू भयाको दलान छ, तेसमा दुइ हात गज; तीन हात लामा काठका फल्याक छापदा कति चाहिन्छन्.

$$\text{दलानको क्षेत्रफल} = १२ \times ३० = ३६०$$

$$\text{फल्याकको क्षेत्रफल} = २ \times ३ = ६$$

$$\text{चाहिन्या फल्याक} = \frac{१२ \times ३०}{२ \times ३} = ६०$$

(व्यक्तचन्द्रिका १२३ पृष्ठ)

३ उदाहरण

पैतीस हात लामु, पचीस हात गज भयाको चोक छ, तेसमा सात अंगुल चारैतिर भयाको तेलिया इंट छापदा कति चाहिन्छन्.

$$\text{चोकको क्षेत्रफल} = २५ \times ३५ = ८७५$$

$$\text{एक हस्तात्मक फलमा अंगुलात्मक फल} = ५७६$$

$$\text{चोकको अंगुलात्मक फल} = ५७६ \times ८७५ = ५०४०००$$

$$\text{फेरि इंटको अंगुलात्मक क्षेत्रफल} = ४९$$

$$\text{चाहिने इंट} = \frac{५०४०००}{४९} = \frac{७२०००}{७} = १०२८६$$

(व्यक्तचन्द्रिका १२३-२४ पृष्ठबाट)

१ प्रश्नमाला

तल दिइएका तिर्यङ्मानी (चौडाइ), पार्श्वमानी (लमाइ) भएका आयतका क्षेत्रफल परिलेखद्वारा (६ चित्र जस्तो चित्र बनाई) ल्याऊ—

तिर्यङ्मानी	पार्श्वमानी
(१) ३	४
(२) ४	१२
(३) ६	१५
(४) ७	२४
(५) १२	३५
(६) १५	३६

तल दिइएका भुज भएका वर्गक्षेत्रका क्षेत्रफल परिलेखद्वारा (७ चित्र जस्तो चित्र बनाई) ल्याऊ—

(७) २	(८) ४	(९) ६
(१०) १२	(११) २०	(१२) २४

यहाँ लब्धि १०२८५ आई जे। ५ रहन्छ। ईंटको टुक्रा कित्त नपाइने हुनाले किन्नुपर्ने पूरा ईंटको संख्या व्यक्तचन्द्रिकाकारले दिएका हुन्।

उत्तर

[१]	१२	[२]	६०	[३]	१२०
[४]	१६८	[५]	४२०	[६]	५४०
[७]	४	[८]	१६	[९]	६४
[१०]	१४	[११]	४००	[१२]	५७६

२ प्रश्नमाला

- (१) १२ हात लामो १० हात चौडा कोठाको भुइँ छापन १ हात लामा १ हात चौडा कतिवटा फलेक चाहिएलान् ।
- (२) १०० हात लामो ८० हात चौडा चोकको हस्तात्मक क्षेत्रफल कति होला । तल दिइएका लमाइ चौडाइ भएका आयतका क्षेत्रफल तथा तिनका जाति बताऊ ।
- (३) लमाइ = ६ अङ्गुल
चौडाइ = ३ अङ्गुल
- (४) लमाइ = ५ जौ
चौडाइ = ३ जौ
- (५) लमाइ = २१५ हात
चौडाइ = १८ हात
- (६) लमाइ = ३१६ कोस
चौडाइ = ११ कोस
- (७) लमाइ = १३९ कोस
चौडाइ = ३५ कोस
- (८) लमाइ = २२९ कोस
चौडाइ = ४५ कोस
- (९) लमाइ = $५ \frac{५}{१८}$ हात
चौडाइ = $३ \frac{३}{५}$ हात
भएको आयतको हस्तात्मक क्षेत्रफल कति होला ।
- (१०) लमाइ = ३ हात ११ अङ्गुल
चौडाइ = २ हात २ अङ्गुल
भएको आयतको अङ्गुलात्मक क्षेत्रफल बताऊ ।
- (११) लमाइ = १ हात ५ अङ्गुल
चौडाइ = १३ अङ्गुल
भएको आयतको हस्तात्मक तथा अङ्गुलात्मक क्षेत्रफल बताऊ ।

तल दिइएका भुज भएका वर्गक्षेत्रका क्षेत्रफल तलका जातिमा बताऊ ।

- (१२) १५ हात (हस्तात्मक)
- (१३) १५ हात १५ अङ्गुल (हस्तात्मक)
- (१४) ७ अङ्गुल ३ जौ (अङ्गुलात्मक)
- (१५) ३ हात ३ अङ्गुल ३ जौ (हस्तात्मक)
- (१६) १०२ कोस १०० हात (क्रोशात्मक)
- (१७) १ वित्ता ३ अङ्गुल (वितस्त्यात्मक)
- (१८) ५ वित्ता १ अङ्गुल (वितस्त्यात्मक)
- (१९) १५ हात ३ अङ्गुल (अङ्गुलात्मक)
- (२०) १८ हात ३ अङ्गुल (अङ्गुलात्मक)
- (२१) १ कोस २००० हात (हस्तात्मक)
- (२२) आयतको क्षेत्रफल २४५ तथा लमाइ ४९ भए चौडाइ कति होला ।
- (२३) एक आयताकार कोठाको क्षेत्रफल २६०१ वर्गहात तथा चौडाइ १७ हात छ भने लमाइ कति होला ।
- (२४) आयतको क्षेत्रफल=१९ वर्गहात १ वर्गवित्ता
चौडाइ=३ हात १ वित्ता
भए लमाइ कति होला ।
- (२५) आयतको क्षेत्रफल=३ वर्गहात ६६ वर्गाङ्गुल
लमाइ=३ हात ६ अङ्गुल
भए चौडाइ कति होला ।
- (२६) ५१ वर्गहात २०८ वर्गाङ्गुल क्षेत्रफल भएको वर्गकार चोक कति लामो होला ।
- (२७) ९ हात लामो ५ हात चौडा कौसी छापन ८ अङ्गुल लम्बा चौडा कतिवटा ईट चाहिएलान् ।
- (२८) ३ हात चौडा ५ हात लामो कोठामा ४ अङ्गुल लम्बा चौडा ईट छाप्टा जम्मा कति ईट चाहिएलान् ।
- (२९) १२ हात लामो ८ हात चौडा कोठामा ६ अङ्गुल भुज भएका वर्गकार ईट छाप्टा जम्मा कति ईट चाहिएलान् ।
- (३०) ३ हात लामो २ हात चौडा गुन्द्रीमा २ अङ्गुल लम्बा चौडा कति टुक्रा आँपका माडा टम्म मिलाई राख्न सकिएलान् ।
- (३१) ६ हात लामो ५ हात चौडा कोठामा $\frac{४}{५}$ अङ्गुल लम्बा चौडा ईट छाप्टा जम्मा कति ईट चाहिएलान् ।

- (३२) ३ हात लामो डेढ हात चौडा कपडाको २ रुपियाँ ८ पैसा पर्छ भने १० हात १ बित्ता लामो ६ हात १८ अङ्गुल चौडा कोठाको भुइँमा टम्म मिलाई तन्ना कस्त कति खर्च लाग्ला ।
- (३३) १३ अङ्गुल लम्बा ५ अङ्गुल चौडा १००० ईटको ८० रुपियाँ पर्छ भने ६० हात १५ अङ्गुल लामो १४ हात १५ अङ्गुल चौडा चोकमा ईट छान्न कति खर्च पर्ला ।
- (३४) एक रोपनी जग्गाको ३००० रुपियाँ पर्छ भने २० हात लम्बा ५ हात चौडा जग्गाको कति पर्ला ।
- (३५) एक मुरी जग्गाको मोल १२५० रुपियाँ पर्छ भने १२ हात लामो ५ हात चौडा जग्गाको कति पर्ला ।
- (३६) १७ अङ्गुल लम्बा चौडा फलेकको ६ रुपियाँ ९१ पैसा पर्छ भने ५ हात १६ अङ्गुल लम्बा चौडा वर्गाकार कोठाको छतमा काठको फलेक ठोकन कति खर्च पर्ला ।

उत्तर

[१] १२०	[२] ८०००	[३] १८ वर्गाङ्गुल
[४] १५ वर्गजौ	[५] ३८७० वर्गहात	[६] ३४७६ वर्गकोस
[७] ४८६५ वर्गकोस	[८] १०३०५ वर्गकोस	[९] १९
[१०] ४१५०	[११] $\frac{३७७}{५७६}$ हस्तात्मक, ३७७ अङ्गुलात्मक	[१२] २२५
[१३] $२४४ \frac{९}{६४}$	[१४] $५४ \frac{२५}{६४}$	[१५] $९ \frac{३५३७}{४०९६}$
[१६] $१०४०६ \frac{३५२१}{६४००}$	[१७] $१ \frac{९}{१६}$	[१८] $२५ \frac{१२१}{१४४}$
[१९] १३१७६९	[२०] १८९२२५	[२१] १००००००००
[२२] ५	[२३] १५३ हात	[२४] ५ हात १ बित्ता
[२५] २३ अङ्गुल	[२६] ७ हात ४ अङ्गुल	[२७] ४०५
[२८] ५४०	[२९] १५३६	[३०] ८६४
[३१] ७५०	[३२] रु. ३२।७६	[३३] रु. ६२८।५६
[३४] रु. १२०।	[३५] रु. १२०।	[३६] रु. ४४२।२४

३ प्रक्रम

१ तथा २ प्रश्नमालाका जम्मै प्रश्नको अभ्यास गरेपछि आयतक्षेत्रको क्षेत्रफल ल्याउन, क्षेत्रफल र भुज थाहा पाई कोटि ल्याउन तथा वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल ल्याउन, वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल थाहा पाई भुज ल्याउन पनि राम्रो अभ्यास हुन्छ ।

यथावाट शुल्बसूत्रका तलका सूत्रका अर्थ राम्ररी मनमा चढ्न सक्छ ।
द्विप्रमाणा चतुःकरणी, त्रिप्रमाणा नवकरणी, चतुःप्रमाणा षोडशकरणी ॥६॥

(कात्यायनशुल्बसूत्र तृतीय कण्डिका)

[२ नापोले ४ बनाउँछन् । ३ नापोले ९ बनाउँछन् । ४ नापोले १६ बनाउँछन्]

वर्तमान भाषाको शैलीमा शुल्बसूत्रका यी वाक्यको अनुवाद गरेमा २ भुज भएको वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल ४ हुन्छ, ३ भुज भएको वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल ९ हुन्छ, ४ भुज भएको वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल १६ हुन्छ भन्ने हुन्छ ।

शुल्बसूत्रकारले भने ४ बनाउनु छ भने २ भुज हाल, ९ बनाउनु छ भने ३ भुज हाल, १६ बनाउनु छ भने ४ भुज हाल भन्ने भाव प्रकट गरेका छन् ।

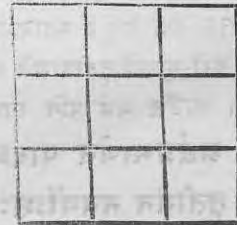
यहाँ शुल्बसूत्रकारले प्रयोग गरेको करणी शब्दले विशेष अर्थलाई बुझाउँछ । ४ वटा वर्ग (समकोष्ठ) बनाउनु छ भने, ९ वटा वर्ग बनाउनु छ भने, १६ वटा वर्ग बनाउनु छ भने क्रमैले २, ३, ४ प्रमाण चाहिन्छन् भना शुल्बसूत्रकारले बोलेका हुनाले जति क्षेत्रफल चाहिन्छ त्यति-लाई शुल्बसूत्रकारले करणी शब्दमा व्यवहार गरेका छन्, त्यस कारण बनेका समकोष्ठको संख्यालाई करणी र सो करणी संख्याको मूललाई प्रमाण शब्दले शुल्बसूत्रकारले व्यवहार गरेको स्पष्ट छ ।

पछिका गणितज्ञहरूले जसको मूल लिनु छ, त्यसलाई करणी शब्दले व्यवहार गरेका छन् । पछिका गणितज्ञहरूले विशेष गरी ट्वाक्क मूल नआउने तर मूल लिनुपर्ने संख्यालाई करणी शब्दले व्यवहार गरेका छन् । यो शब्द शुल्बसूत्रवाट लिइएको हो । शुल्बसूत्रकारको करणी शब्द बास्तव अर्थ बुझाउनलाई समर्थ छ, तर पछिको अर्थ गर्न ताननुन गर्नुपर्छ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

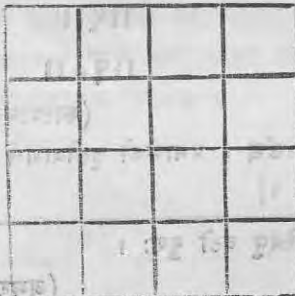
शुल्बसूत्रका उदाहरण

[८ चित्र]

[९ चित्र]

[१० चित्र]

शुल्बसूत्रकारले यी ३ वटा उदाहरण दिई त्यसपछि वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल ल्याउने सूत्र दिएका छन् । उनको सूत्र यो हो ।

यावत्प्रमाणा रज्जुर्भवति तावन्तस्तावन्तो वर्गा भवन्ति तान्त्समस्येत् ॥७॥

(कात्यायनशुल्बसूत्र तृतीय कण्डिका)

[जति नापोको डोरी (वर्गक्षेत्रको भुज) हुन्छ, त्यतिवटा वर्ग (समकोष्ठ) त्यति पटक आउँछन् । तिनलाई सो डोरी (भुज) ले सँगैछ ।]

शुल्बशब्दको अर्थ डोरी हो । डोरीबाट क्षेत्र बनाएर अभ्यास गर्ने विधि शुल्बसूत्रमा दिइएको हुनाले सो ग्रन्थको नाम शुल्बसूत्र रहन गएको हो ।

जति नापोको डोरी छ, त्यतिवटा वर्गक्षेत्रका त्यति गुना वर्गक्षेत्र सो डोरीले बनाउँछ भनी यहाँ बोझिएको हुनाले भुजको भुजतुल्य गुना अर्थात् भुजको वग जति हुन्छ, त्यतिवटा समकोष्ठक वर्गक्षेत्रको क्षेत्रफल हुन्छन् भन्ने भाव यस सूत्रले स्पष्ट गरेको छ ।

$$\left(\frac{1}{2}\right)^2 = \frac{1}{2} \times \frac{1}{2} = \frac{1}{4} \text{ हुन्छ ।}$$

$$\left(\frac{1}{3}\right)^2 = \frac{1}{3} \times \frac{1}{3} = \frac{1}{9} \text{ हुन्छ ।}$$

$$\left(\frac{1}{4}\right)^2 = \frac{1}{4} \times \frac{1}{4} = \frac{1}{16} \text{ हुन्छ ।}$$

यताबाट अधिको भुजको आधालाई भुज मानी सो भुजमा वर्गक्षेत्र बनायो भने अघि बनेका समकोष्ठकका चौथाइ समकोष्ठक बन्दछन् । जस्तै अघि भुज ८ थियो, समकोष्ठक ६४ वटा बनेका थिए । अहिले भुज ८ को आधा ४ गरियो, समकोष्ठकचाहिँ ६४ का चौथाइ १६ बन्न गए । यताबाट भुजको आधाले वर्गक्षेत्रको चौथाइ बनाउँछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

यसै गरी भुजको तृतीयांशले समकोष्ठकका ९ भाग लाउँछ । भुजको चौथाइले समकोष्ठकका १६ भाग लाउँछ भन्ने पनि स्पष्ट हुन्छ । यताबाट

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ॥८॥

तृतीयेन नवमोऽंशः ॥९॥

चतुर्थेन षोडशी कला ॥१०॥

(कात्यायनशुल्बसूत्र तृतीय कण्डिका)

[प्रमाणको आधाले चौथाइ बनाउँछ । प्रमाणको तृतीयांशले नवौं भाग बनाउँछ । प्रमाणको चौथाइले सोह्रौं भाग बनाउँछ ।]

☀ शुल्बं वराटकं स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः ।

(अमरकोश शूद्रवर्ग २७ श्लोक)

[शुल्ब, वराटक, रज्जु, वटी, गुण यी ५ शब्दले डोरीलाई बुझाउँछन् ।]

यी सूत्रको अर्थ खुल्दछ ।

८, ९, १० संख्याका चित्रवाट पनि यी सूत्रको अर्थ लाग्छ ।

आपस्तम्बशुल्बसूत्रमा पनि यी कुरा लेखिएका छन् । जस्तै -

प्रमाणेन प्रमाणं विधीयते ।

द्वाभ्यां चत्वारि ।

त्रिभिर्नव ।

यावत्प्रमाणा रज्जुस्तावतस्तावतो वर्गान् करोति ।

तथोपलब्धिः ।

अध्यर्धपुरुषा रज्जुद्वौ सपादौ करोति ।

अर्धतृतीयपुरुषा षट् सपादान् ।

अर्धप्रमाणेन पादप्रमाणं विधीयते ।

तृतीयेन नवमी कला ।

(आपस्तम्बशुल्बसूत्र तृतीय खण्ड)

[प्रमाणले (एक नापोले) प्रमाण (एक समकोष्ठक) बनाउँछ ।

२ नापोले ४ बनाउँछन् ।

३ नापोले ९ बनाउँछन् ।

जति नापोको डोरी (वर्गक्षेत्रको भुज) हुन्छ, त्यतिवटा वर्ग (समकोष्ठ)

त्यति पटक बनाउँछ ।

यो कुरो प्रत्यक्ष देखिन्छ ।

डेढ पुरुष नापो भएको डोरीले सवा दुइ बनाउँछ ।

अढाई पुरुष नापो भएको डोरीले सवा छ बनाउँछ ।

प्रमाणको आधाले चौथाई बनाउँछ ।

प्रमाणको तृतीयांशले नवौं भाग बनाउँछ ।]

यहाँ कात्यायनशुल्बसूत्रमा परेकै कुरा परेका छन् । पाँच हातको एक पुरुष हुन्छ ।

वैदिक परिभाषा पर्छ विस्तारपूर्वक दिइनेछ ।

भुज डेढ $(\frac{9}{2})$ भएमा

$$\text{क्षेत्रफल} = (\frac{9}{2})^2 = (\frac{3}{2})^2 = \frac{9}{4} = 2\frac{1}{4} \text{ हुन्छ ।}$$

पृ० प० ११

भुज अढाई $(2\frac{1}{2})$ भएमा

$$\text{क्षेत्रफल} = (2\frac{1}{2})^2 = (\frac{5}{2})^2 = \frac{25}{4} = 6\frac{1}{4} \text{ हुन्छ ।}$$

यी दुइ उदाहरण आपस्तम्बले दिएका छन् । यहाँ वर्तमान रीतिबाट वर्ग गरी आपस्तम्बका उत्तर ल्याइएका छन् । आपस्तम्बले यस्ता भिन्नको वर्ग गर्ने क्षेत्रगत रीति दिएका छन् । त्यसलाई पछि उपपत्तिसाथ दिइनेछ ।

यसरी यति व्याख्या गरेपछि माथिका (कात्यायनशुल्बसूत्रका) ५ वटा सूत्रको अर्थ विद्यार्थीको मनमा चढाउन सकिन्छ । शुल्बग्रन्थका सूत्रहरूमा सबभन्दा सजिला सूत्र यी हुन् । अहिले व्याख्या गरिएका यी सूत्रका भाव व्यक्तगणित (अङ्कगणित) हरूमा पनि पाइन्छन् । त्यस कारण यी सूत्रमा विशेष कुरो केही छैन भने पनि हुन्छ । पछि आउने सूत्रहरूमा विशेष कुरा परेका छन् । तिनलाई विस्तारै व्याख्यासाथ प्रकाश गर्दै जाने मेरो विचार छ ।

[क्रमागत]

त्रिकोणमिति (ज्योत्पत्ति)

(अध्याय) के पहिलो अध्याय

—नथराज पन्त

४६ प्रकम—

एउटा त्रिज्यामा आएको उत्क्रमज्यालाई अर्को त्रिज्यामा परिणत गर्ने रीति.

के पू = ठूलो त्रिज्या = के चा

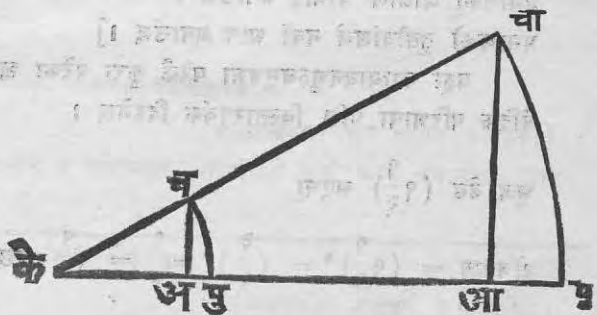
आ पू = सो ठूलो त्रिज्यामा आएको

चा के पू अंशको उत्क्रमज्या

के पु = सानो त्रिज्या = के च

अ पु = सो सानो त्रिज्यामा आएको

चा के पू अंशको उत्क्रमज्या

[२९ चित्र]

चा के आ, च के अ त्रिभुज सजातीय भएकाले

$$\frac{\text{के आ}}{\text{के चा}} = \frac{\text{के अ}}{\text{के च}} \dots\dots\dots (\text{रे. ग. ६।४})$$

के आ=के पू-आ पू, के अ=के पु-अ पु

$$\therefore \frac{\text{के पू-आ पू}}{\text{के चा}} = \frac{\text{के पु-अ पु}}{\text{के च}}$$

$$\text{वा, } \frac{\text{के चा-आ पू}}{\text{के चा}} = \frac{\text{के च-अ पु}}{\text{के च}}$$

छेदगमबाट

$$\text{के च. के चा-के च. आ पू=के च. के चा-के चा. अ पु}$$

पक्षान्तरानयन गर्दा

$$\text{के चा. अ पु=के च. आ पू}$$

$$\therefore \text{अ पु} = \frac{\text{के च. आ पू}}{\text{के चा}}$$

यस कारण एउटा त्रिज्यामा आएको ज्यालाई अर्को त्रिज्यामा परिणत गर्न (३४ प्रक्रममा) जसरी अनुपात गरिएको थियो, त्यसरी नै अनुपात गरी एउटा त्रिज्यामा आएको उत्क्रमज्यालाई अर्को त्रिज्यामा परिणत गर्न सकिन्छ भन्ने सिद्ध हुन्छ ।

उदाहरण—१२० त्रिज्या भएमा २४ अंशको उत्क्रमज्या ल्याऊ ।

३४३८ त्रिज्या भएमा २४° को उत्क्रमज्या=२९९

[२४ प्रश्नमालाको १ प्रश्नको उत्तरबाट]

$$\therefore १२० \text{ त्रिज्या भएमा } २४^\circ \text{ को उत्क्रमज्या} = \frac{२९९ \times १२०}{३४३८} = १०.४३६$$

$$= १० \text{ आसन्न}$$

२६ प्रश्नमाला

१२० त्रिज्या भएमा ०, १०, २०, ३०,.....९० अंशसम्मका चापका उत्क्रमज्या ल्याऊ ।

उत्तर

०, २, ७, १६, २८, ४३, ६०, ७९, ९९, १२० ।

४७ प्रक्रम—

२६ प्रश्नमालाका उत्तरलाई विचार गर्दा

१२० त्रिज्या भएमा

अंश	उत्क्रमज्या	अन्तर
०	०	२
१०	२	५
२०	७	९
३०	१६	१२
४०	२८	१५
५०	४३	१७
६०	६०	१९
७०	७९	२०
८०	९९	२१
९०	१२०	

यस्तो रूप बस्न आउंछ ।

१२० त्रिज्या भएमा १०।१० अंश फरक पारी आएका ज्या र तिनका अन्तर (खण्ड)लाई हामीले ३४ प्रक्रमको टिप्पणीमा दिएका थियौं । तिनलाई र ग्रहिले आएका उत्क्रमज्या तथा तिनका अन्तरलाई क्रमैसंग लेख्दा तलको सारणी बन्दछ ।

१० सारणी

अंश	ज्या	अन्तर	उत्क्रमज्या	अन्तर
०	०	२१	०	
१०	२१	२०	२	५
२०	४१	१९	७	९
३०	६०	१७	१६	१२
४०	७७	१५	२८	१५
५०	९२	१२	४३	१७
६०	१०४	९	६०	१९
७०	११३	५	७९	२०
८०	११८	२	९९	२१
९०	१२०		१२०	

यस सारणीलाई विचार गर्दा ज्याका अन्तर (खण्ड)लाई नै उल्टो क्रमले राख्दा उत्क्रमज्याका अन्तर (खण्ड) हुंदा रहेछन् भन्ने देखिन आउँछ ।

यस कुरालाई क्षेत्रबाट पनि सिद्ध गर्न सकिन्छ ।

जस्तै—

$$\begin{aligned} \text{पू अ} &= \text{अ क} = \text{क ग} = \dots \\ &= \text{ज झ} = \text{झ उ} = १०^\circ \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{त पू} &= \text{पू अ चापको उत्क्रमज्या} \\ &= १०^\circ \text{ को उत्क्रमज्या} \\ \text{अ य} &= \text{उ अ चापको ज्या} \\ &= ८०^\circ \text{ को ज्या} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{त पू} &= \text{के पू-के त} = \text{के पू-अ य} = \text{त्रि-८०}^\circ \text{ को ज्या} \\ &= ९०^\circ \text{ को ज्या-८०}^\circ \text{ को ज्या} \end{aligned}$$

[३० चित्र]

$$\therefore १०^\circ \text{ को उत्क्रमज्या} = ९०^\circ \text{ को ज्या-८०}^\circ \text{ को ज्या}$$

$$\begin{aligned} \text{थ त} &= \text{थ पू-त पू} = \text{पू क चापको उत्क्रमज्या-पू अ चापको उत्क्रमज्या} \\ &= २०^\circ \text{ को उत्क्रमज्या-१०}^\circ \text{ को उत्क्रमज्या} \end{aligned}$$

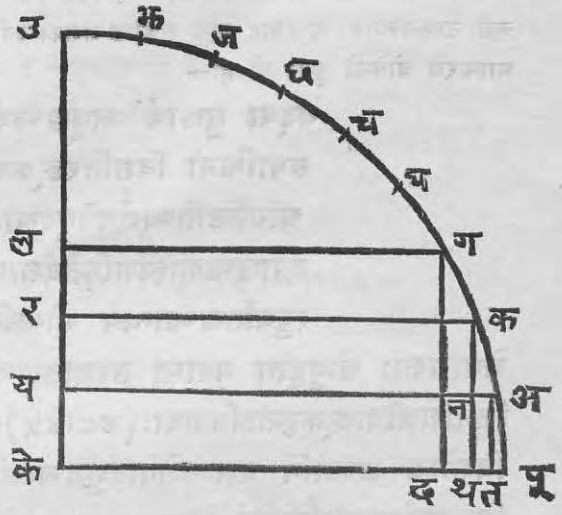
$$\begin{aligned} \text{फेरि, थ त} &= \text{न अ} = \text{अ य-न य} = \text{अ य-क र} \\ &= ८०^\circ \text{ को ज्या-७०}^\circ \text{ को ज्या} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \therefore २०^\circ \text{ को उत्क्रमज्या} &- १०^\circ \text{ को उत्क्रमज्या} \\ &= ८०^\circ \text{ को ज्या} - ७०^\circ \text{ को ज्या} \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{यसै गरी } ३०^\circ \text{ को उत्क्रमज्या} &- २०^\circ \text{ को उत्क्रमज्या} = \text{द थ} \\ &= ७०^\circ \text{ को ज्या} - ६०^\circ \text{ को ज्या} \end{aligned}$$

यसै गरी अरू पनि सिद्ध हुन्छन् ।

१२० लाई त्रिज्या मानी १०।१० अंश फरक पारी बनाइएको सारणीबाट ल्याइएका ज्या उत्क्रमज्यालाई भास्करले लघुज्या लघुउत्क्रमज्या शब्दले व्यवहार गरेका छन् ।

लघुज्या ल्याउने रीति

जसरी २२५।२२५ कलाको फरक पारी ल्याइएका २४ वटा ज्या उत्क्रमज्याबाट अभीष्ट अंशका ज्या उत्क्रमज्या ल्याउन सकिन्छ, त्यसै गरी १०।१० अंश फरक पारी ल्याइएका ९ वटा ज्या उत्क्रमज्याका खण्डबाट पनि अभीष्ट अंशका ज्या उत्क्रमज्या ल्याउन सकिन्छ । यस विषयमा भास्करले बोलेको कुरा यो हो—

यद्वा सुखार्थं लघुखण्डकैर्ज्या ।

रूपाश्विनो विंशतिरङ्कचन्द्रा

अत्यष्टित्थ्यर्कनवेषुदत्ताः ।

ज्याखण्डकान्यंशमितेर्दशाप्तं ।

स्युर्गतिखण्डान्यथ भोग्यनिघनाः ॥४०॥

शेषांशकाः खेन्दुहता यदाप्तं तद्यातखण्डैक्ययुतं लघुज्या ।

जिनांशजीवाङ्ककृता विपादाः (४८।४५) स्यादुत्क्रमज्यात्र विलोमखण्डैः ॥४१॥

विशोध्य खण्डानि दशघनशेषादशुद्धलब्धं धनुरंशकाद्यम् ।

विशुद्धसंख्याहतदिग्युतं स्याद्.....

॥४२॥

(सिद्धान्तशिरोमणि स्पष्टाधिकार १२-१५ श्लोक) ।

[सजिलोको लागि लघुज्या खण्डबाट ज्या ल्याए पनि हुन्छ । २१, २०, १९, १७, १५, १२, ९, ५, २, यी लघुज्या खण्ड हुन् । इष्ट चापका अंशलाई १० ले भाग लिनु, लब्धितुल्य गतखण्ड आउछन् । शेषांशलाई एष्यखण्डले गुन्नु, गुणनफललाई १० ले भाग लिई लब्धि ल्याउनु । यो लब्धिलाई गतखण्ड (इष्ट चापलाई १० ले भाग लिदा जति लब्धि आएको छ, त्यतिवटा उठानदेखिका खण्ड) को योगमा जोड्नु । इष्ट अंशको लघुज्या आउँछ । २४ अंशको लघुज्या पाँने ४९ हुन्छ । यिनै खण्डलाई उल्टो क्रमबाट राखी यही रीतिले ज्या ल्याएमा लघुउत्क्रमज्या आउछ ।

✽ ३४३८ त्रिज्यामा २४ अंशको ज्या १३९८ हुन्छ [३२ प्रक्रमको उदाहरणबाट] यसलाई

१२० त्रिज्यामा परिणत गर्दा $\frac{१३९८ \times १२०}{३४३८} = ४८.७९५$ यस कारण भास्करले २४ अंशको

लघुज्या पाँने ४९ अर्थात् ४८.७५ भनेको आसन्नरूपले उचित देखिन्छ ।

भास्करको लघुज्या ल्याउने सूत्रअनुसार २४ अंशको ज्या ल्याउदा—

१०।२४ (२ गतखण्ड

$\frac{२०}{४}$ शेषांश

$$\frac{४ \times १९}{१०} = \frac{७६}{१०} = ७.६$$

इष्ट ज्यावाट लघुज्याखण्डलाई घटाउंदै जानू । शेषलाई १० ले गुनी एष्यखण्डले भाग लिनु, अंशादि लब्धि आउंछ । जतिवटा खण्ड घटेका छन्, त्यति संख्यालाई १० ले गुनी अघि आएको अंशादि लब्धिमा जोडिदिनु, इष्ट ज्याको अंशादि चाप हुन्छ । इष्ट उत्क्रमज्यावाट पनि यही रीतले इष्ट चाप ल्याउन सकिन्छ ।]

१ उदाहरण - ७४ अंशको लघुज्या र लघुकोटिज्या ल्याऊ ।

१०) ७४ (७ गतखण्डको संख्या एष्यखण्ड = बाटौं खण्ड = ५

$$\frac{७०}{४} \text{ शेषांश}$$

$$\therefore \frac{४ \times ५}{१०} = २$$

७ वटा गतखण्डको योग = २१ + २० + १९ + १७ + १५ + १२ + ९ = ११३★

$\therefore ७४^\circ$ को लघुज्या = ११३ + २ = ११५

फेरि, ७४° को कोटि = $९०^\circ - ७४^\circ = १६^\circ$

१०) १६ (१ गतखण्डको संख्या

एष्यखण्ड = दोस्रो खण्ड = २०

$$\frac{१०}{६} \text{ शेषांश}$$

$$\therefore \frac{२० \times ६}{१०} = १२$$

$\therefore १६^\circ$ को लघुज्या = २१ + १२ = ३३

$\therefore ७४^\circ$ को लघुकोटिज्या = ३३

२९-प्रश्नमाला

तलका चापका लघुज्या र लघुकोटिज्या ल्याऊ-

(१) ३२ अं	(२) ६४ अं	(३) ३८ अं	(४) ७६ अं
(५) २५ अं	(६) ८२ अं	(७) ५५ अं	(८) ४४ अं
(९) ६६ अं	(१०) ४८ अं	(११) ३७ अं	(१२) ७८ अं

$\therefore २४^\circ$ को लघुज्या = २१ + २० + ७.६ = ४८.६ आउंछ ।

यो पौने ४९ अलि छैन । यस कारण यस अशुद्धिलाई सच्याउन भास्करले अन्तर्न्यास पद्धतिबाट स्फुट एष्यखण्ड ल्याएका छन् । यस विषयलाई हामी अलि पर पुगेर मात्र खुलाएर लेख्न सक्तछौं ।

★ यहाँ १० सारणी हेरी ७० अंशको लघुज्या ११३ तथा अन्तर ५ भनी काम गरे सजिलो पर्छ । (४२ प्रक्रमको टिप्पणी हेर्नुहोस् ।)

उत्तर

- [१] ६३°४, १०१°६ । [२] १०७°६, ५२° ४ । [३] ७३°६, ९४°४ ।
 [४] ११६, २९ । [५] ५०°५, १०८°५ । [६] ११८°४, १६°८ ।
 [७] ९८, ६८°५ । [८] ८३, ८६ । [९] १०९°४, ४८°६ ।
 [१०] ८९, ८० । [११] ७१°९, ९५°६ । [१२] ११७, २५

उदाहरण— लघुज्या ९८ भए भुजचाप तथा कोटिचाप कति होला ?

९८	७७	५७
<u>२१</u> पहिलो खण्ड	<u>२०</u> दोस्रो खण्ड	<u>१९</u> तेस्रो खण्ड
७७	५७	३८
३८	२१	
<u>१७</u> चौथो खण्ड	<u>१५</u> पांचौं खण्ड	
२१	६ शेष	

यस कारण एष्यखण्ड = छैटौं खण्ड = १२

गतखण्डको संख्या = ५

$$\frac{६ \times १०}{१२} = ५$$

∴ इष्ट भुजचाप = १० × ५ + ५ = ५० + ५ = ५५° ❀

कोटिचाप = ९०° - ५५° = ३५°

३०-प्रश्नमाला

तलका लघुज्याका भुजचाप र कोटिचाप ल्याऊ—

(१) ३५	(२) २३	(३) ८०	(४) ९५
(५) ११४°५	(६) ९५°६	(७) ५०°५	(८) ८७°५
(९) १००°४	(१०) १०६°७	(११) ६५°१	(१२) ४६°७

उत्तर

- [१] १७ अं, ७३ अं [२] ११ अं, ७९ अं [३] ४२ अं, ४८ अं
 [४] ५२°५ अं, ३७°५ अं [५] ७३ अं, १७ अं [६] ५३ अं, ३७ अं
 [७] २५ अं, ६५ अं [८] ४७ अं, ४३ अं [९] ५७ अं, ३३ अं
 [१०] ६३ अं, २७ अं [११] ३३ अं, ५७ अं [१२] २३ अं, ६७ अं

❀ यहाँ १० सारणी हेरी ९२ लघुज्याको चाप ५० तथा अन्तर १२ भनी काम गरे सजिलो पढ (४३ प्रक्रमको टिप्पणी हेनुहोस् ।)

उदाहरण—७४ अं को लघुउत्क्रमज्या र लघुकोट्युत्क्रमज्या ल्याऊ ।

१०) ७४ (७ गतखण्डको संख्या

$$\frac{७०}{४} \quad \text{शेषांश}$$

एष्यखण्ड = आठौं खण्ड = २०

$$\frac{४ \times २०}{१०} = ८$$

७ वटा गतखण्डको योग = २ + ५ + ९ + १२ + १५ + १७ + १९ = ७९

∴ ७४° को लघुउत्क्रमज्या = ७९ + ८ = ८७

फेरि ७४° को कोटि = ९०° - ७४° = १६°

१०) १६ (१ ग. ख. सं.

$$\frac{१०}{६} \quad \text{शेषांश}$$

∴ एष्यखण्ड = दोस्रो खण्ड = ५

$$\frac{६ \times ५}{१०} = ३$$

∴ १६° को लघुउत्क्रमज्या = २ + ३ = ५

∴ ७४° को लघुकोट्युत्क्रमज्या = ५

३१-प्रश्नमाला

तलका चापका लघुउत्क्रमज्या र लघुकोट्युत्क्रमज्या ल्याऊ—

(१) ३५ अं	(२) ४४ अं	(३) ७७ अं	(४) ६६ अं
(५) ५६ अं	(६) ८७ अं	(७) ४८ अं	(८) २५ अं
(९) ६८ अं	(१०) ७२ अं	(११) ३८ अं	(१२) १८ अं

उत्तर

[१] २२, ५१.५	[२] ३४, ३७	[३] ९३, ३.५	[४] ७१.४, १०.६
[५] ५३.२, २०.८	[६] ११३.७, ०.६	[७] ४०, ३१	[८] ११.५, ६९.५
[९] ७५.२, ८.८	[१०] ८३, ६	[११] २५.६, ४६.४	[१२] ६, ८३

☉ यहाँ १० सारणी हेरी ७० अंशको लघुउत्क्रमज्या ७९ तथा अन्तर २० भनी काम गरे सजिलो पर्छ ।

पू० फ० १२०

उदाहरण—लघुउत्क्रमज्या ८७ भए भुजचाप र कोटिचाप ल्याऊ * ।

८७	८५	८०
<u>२ पहिलो खण्ड</u>	<u>५ दोस्रो खण्ड</u>	<u>९ तेस्रो खण्ड</u>
८५	८०	७१
७१	५९	४४
<u>१२ चौथो खण्ड</u>	<u>१५ पाँचौं खण्ड</u>	<u>१७ छैटौं खण्ड</u>
५९	४४	२७
२७		
<u>१९ सातौं खण्ड</u>		
८		

∴ गतखण्डको संख्या = ७

एष्यखण्ड = आठौं खण्ड = २०

∴ शेषांश = $\frac{१० \times ८}{२०} = ४$

∴ इष्ट भुजचाप = $१० \times ७ + ४ = ७४^\circ$

कोटिचाप = $९० - ७४ = १६^\circ$

३२-प्रश्नमाला

तलका लघुउत्क्रमज्याका भुजचाप र कोटिचाप ल्याऊ—

(१) ३४	(२) ५	(३) २५	(४) ८२
(५) ६५.७	(६) ४८.१	(७) ५३.२	(८) ९२
(९) १०५.३	(१०) ७३.३	(११) ९०	(१२) ११३.७

उत्तर

[१] ४४ अं, ४६ अं	[२] १६ अं, ७४ अं	[३] ३७.५ अं, ५२.५ अं
[४] ७१.५ अं, १८.५ अं	[५] ६३ अं, २७ अं	[६] ५३ अं, ३७ अं
[७] ५६ अं, ३४ अं	[८] ७६.५ अं, १३.५ अं	[९] ८३ अं, ७ अं
[१०] ६७ अं, २३ अं	[११] ७५.५ अं, १४.५ अं	[१२] ८७ अं, ३ अं

[मेरो साथ रही मेरो विचारअनुसार यस निबन्धलाई तयार गरिदिएकोमा नानी मङ्गलदास प्रधानाङ्ग धन्यवादका पात्र छन् ।

पुनश्च—दोह्याउने काममा सहायता गरिदिएकाले नानी शङ्करमान, गौतमवज्र, दिनेशराजलाई यथोचित धन्यवाद छ ।]

§§§

* यहाँ पनि माथि जस्तै सारणी हेरी काम गरे सजिलो पर्छ ।

हाम्रो वक्तव्य

वि. सं. २०२४।४।६।६ मा त्रिभुवनविश्वविद्यालयको इतिहासविभाग अन्तर्गत रहेको 'इतिहास संघ' को पाँचौं जयन्तीको उपलक्ष्यमा आयोजित प्रवचन-सभामा केही बोल्ने अवसर हामीले पनि पाएका थियौं। त्यहाँ संशोधनमण्डलतर्फबाट धनवज्र वज्राचार्यले बाँचेको वक्तव्य पूर्णिमाका पाठकको सामुम्ने पनि प्रस्तुत गर्नु सामयिक लागेकोले सो वक्तव्य यहाँ दिएका छौं।

“आज यहाँहरूको समक्ष केही बोल्ने अवसर पाएको हुनाले हामीलाई आनन्द लागेको छ। इतिहाससंग सम्बन्ध राख्ने यो सभा हुनाले नेपालको इतिहासको खोजीको सिलसिलामा हामीले गरेका तीता मीठा अनुभववारे यहाँहरूलाई केही सुनाउनु प्रसङ्गप्राप्त संझी त्यसै गर्दछौं। यहाँहरूले ध्यान दिई सुनिदिनुहुनेछ भन्ने आशा छ।

हाम्रो देशको कमसेकम पन्ध्र सौह्र शय वर्षअघिदेखिको इतिहास हामी प्रामाणिक रूपमा जान्न सक्छौं। किनभने यस समयभित्रका ऐतिहासिक सामान हाम्रो देशमा यत्र तत्र छरिएर रहेका अहिलेसम्म निकै पाइन्छन्। हुनत अनेक पटक भूकम्प, हिमपात, आक्रमणमा भएका अग्निकाण्ड आदि कारणले गर्दा धेरै ऐतिहासिक सामान नष्ट भ्रष्ट भइसकेका छन् तापनि अहिले बचेका जतिलाई मात्र एकत्र पारी तिनको राम्रो अध्ययन गर्न सके हाम्रो देशको इतिहास निकै अंशमा तयार हुन सक्छ। तर यत्र तत्र कुना काप्चामा छरिएर पुरिएर अलपत्र परेर रहेका ऐतिहासिक सामानहरू खोजी तिनको राम्रो अध्ययन गरी इतिहास तयार पार्ने काम त्यति सजिलो छैन। किनभने पहिले ऐतिहासिक सामान पत्ता लाउनु नै गाह्रो हुन्छ, सामान पाइसकेपछि पनि तिनको ठीक ठीक अर्थ व्याख्या आदि गरी तिनको आधारमा इतिहास तयार गर्नु गाह्रै काम छ। कति प्राचीन ऐतिहासिक सामानमा प्रयुक्त एक एक शब्दको अर्थ पत्ता लाउन पनि वर्षौं प्रतीक्षा गर्नुपर्ने हुन्छ। यो कुरा यस काममा लागेका विद्वान्हरूलाई विदितै छ। यस कारण हाम्रो देशको शुद्ध र सम्पूर्ण इतिहास तयार पार्ने काम एक दुई जनाको हातबाट पूरा हुन सक्नु सम्भव छैन। यसका लागि यस काममा निरन्तर तन्मय भएर लाग्ने निकै विद्वान्हरूको खाँचो छ भन्ने स्पष्ट छ।

खोजीको क्षेत्रमा जसले जति काम गरेको छ, त्यतिको श्रेयः त्यसैलाई दिने चलन विद्वज्जगत्मा सर्वमान्य सिद्धान्तको रूपमा चलेर आएको छ। हुन पनि रातो-दिन भन्ने जस्तै चिन्तन मनन गरी जीवन विताउनेप्रति यति कृतज्ञतासम्म पनि प्रकट गरिएन भन्ने यस्ता काममा सुशिकलबन्ने मात्र कोही लाग्लान्। यसो हुनाले जसले जति काम गरेको छ, त्यसको श्रेयः त्यसलाई दिनु नितान्त आवश्यक छ। यसो नभएको खण्डमा विद्याको क्षेत्रमा उत्तरोत्तर उन्नति हुनु सम्भव हुँदैन।

तर दुर्भाग्यले हाम्रो देशमा यस्तो अवस्था आएको छैन जस्तो लाग्छ। हाम्रो कट्टा अनुभवले यसो भन्न हामीले बाध्य हुनुपरेको छ। परिश्रम गर्नु गाह्रो हुने हुनाले ऋरूका परिश्रमका फल

सुटुक लिऊँ भन्ने लोभले हाम्रा यहाँका विद्वानलाई पनि छोपेको देखिन्छ । यसो हुनाले आफूले गरेको परिश्रमको फलले मात्र सन्तुष्ट नभई अरुका परिश्रमका फल पनि मै लिऊँ भन्ने दाउपेचतिर विद्वान् कहलाएका व्यक्ति पनि लागेका देखिन्छन् । यसको प्रत्यक्ष उदाहरणको रूपमा डिल्लीरमण रेग्मीज्यूको केही वर्ष यताको काम कार्वाइलाई औल्याउन सकिन्छ । यस विषयमा अलि खुलस्त रूपमा यहाँहरूलाई केही सुनाउनु आवश्यक संझन्छौँ ।

केही वर्ष यतादेखि हामीले निरन्तर परिश्रम गरी नेपालको प्राचीन, मध्य र आधुनिक कालको इतिहासमा केही नयाँ प्रकाश पारेका छौँ, हामीले धेरै ऐतिहासिक सामानहरू खोजी पढी प्रकाशमा ल्याएका छौँ, यो कुरा यहाँहरूमध्ये धेरैलाई थाहै छ । हाम्रो यस कामबाट हाम्रो देशको इतिहास नयाँ पाने कामको लागि अब हामीले विदेशी विद्वान्को मुख ताक्नु आवश्यक छैन, यस काममा स्वयं हामी नेपाली नै बढी समर्थ छौँ भन्ने कुरा पनि प्रकारान्तरले सिद्ध भएको छ ।

डिल्लीरमण रेग्मीज्यूले विदेशी भाषामा पुस्तक लेखी विदेशमा नाउँ कमाऊँ भन्ने आशयले नेपालको इतिहासको विषयमा कलम चलाउनुभएको थियो । तर विदेशमा विद्वत्समाजमा प्रतिष्ठाको सट्टा उहाँको उपहास भएको हुनाले रेग्मीज्यूको आँखा खुल्यो र इतिहास लेख्न खोजी-नीति गर्नु आवश्यक रहेछ भन्ने कुरा उहाँले बुझ्नुभयो । तर पहिलेदेखि दाउपेचमा लाग्नुभएको हुँदा विद्वान्मा हुनुपर्ने शुद्ध हृदय उहाँमा नभएको हुनाले यस क्षेत्रमा पनि दाउपेच गर्ने बुद्धि उहाँलाई सुझ्यो र हामीहरूले परिश्रमसाथ पत्ता लाई प्रकाश गरिसकेका कुरा सुटुक सारी आफ्नो नाउँमा दर्ता गर्ने दुष्चेष्टातिर उहाँ लाग्नुभयो । यसबारे प्रमाणसाथ हामीले अन्त लेखिसकेका छौँ । अलिकता चर्चा यहाँ पनि गर्नु आवश्यक संझन्छौँ ।

हाल रेग्मीज्यूको 'मिडिईभल् नेपाल'को चौथो भाग निस्केको छ । त्यसमा मल्लकालका पौने दुइ शय जति अभिलेख छापिएका छन् । तीमध्ये धेरैजसा हामीले पहिले पत्ता लाई प्रकाश गरिसकेका छन् । तर ती अभिलेखहरू फेरि छपाउँदा उहाँले टिप्पणीमा वा अन्त कतै त्यसको उल्लेख गर्नुभएको छैन । उठानमा तीन ठाउँमा हामी नामोल्लेख गरी छपाइसकेकोमा पनि सो केरी त्यहाँ कागत टाँसिएको छ । यसरी हामीले परिश्रमपूर्वक खोजी पत्ता लाई प्रकाश गरिसकेका सयौँ अभिलेखहरू अप्रकाशित भन्दै तिनको खोजी गरेको श्रेयः रेग्मीज्यूले आफैँले लिने दुष्चेष्टा गर्नुभएको छ । यस किसिमको कामकार्वाइले विद्याको क्षेत्रमा कस्तो असर पर्थे भन्ने कुरा बडो विचारणीय छ । एकजनाले परिश्रम गर्ने, अर्कोले दाउपेच गरी त्यसको फल लिने भएमा परिश्रम गर्नुतिर कोही लाग्नेछैन । दाउपेचतिर सबै जना लाग्नेछन् । किनभने परिश्रम गर्नु भन्दा दाउपेच गर्नु धेरै सजिलो हुन्छ ।

विद्याको क्षेत्रमा हुने यस्ता चोरी रोकन विद्वद्गण सतर्क रहनु आवश्यक छ भन्ने हामीलाई लाग्छ । यसैले हाम्रो देशका विद्वान्हरूसंग हामीहरूले बराबर यसबारेमा अनुरोध गर्दै आएका छौँ । यस्ता विषयमा विद्वद्गणबाट निष्पक्ष भई परीक्षा गरी बोल्ने प्रथा चलाउन सके विद्याको चोरी गर्ने आँट कसैले गर्नेछैन ।

आज हामी एकचोटि फेरि विद्वद्वर्गसंग अनुरोध गर्दछौं । विद्याको क्षेत्रमा उत्तरोत्तर उन्नति गर्ने हो भने यस्ता विषयमा विद्वद्वर्गबाट निष्पक्ष परीक्षा हुनु आवश्यक छ । यो कुनै गाह्रो कुरा छैन । किनभने वर्षौं पहिले कसैले प्रकाश गरिसकेको कुरा अर्कोले अप्रकाशित भनी फेरि प्रकाश गर्‍यो भने यस्तो अवस्थामा 'न्याय बोल्नु' विद्वद्वर्गलाई कुनै गाह्रो हुनेछैन । सहृदय विद्वान्हरूबाट यस विषयमा सोचबिचार हुनेछ भन्ने हामीलाई आशा छ ।"

यसै प्रसङ्गमा वि. सं. २०२३ मा प्रकाशित 'मेडिईभल् नेपाल' को चौथो भागमा रेग्मीज्यूले हाम्रो नामोल्लेख तगरी सुटुक्क फेरि छपाएका अभिलेखहरूको विवरण पाठकको सामुन्ने राख्नु आवश्यक संज्ञेका छौं । सो विवरण यस प्रकारको छ—

रेग्मीज्यूको चौथो भागको

हाम्रो

३	संख्याको अभिलेख	'इतिहास-संशोधनको प्रमाण प्रमेय' (वि. सं. २०१९) को ११ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
६	संख्याको अभिलेख	इ.सं. को प्रमाण प्रमेयको १२ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
७	संख्याको अभिलेख	'पूर्णिमा' ३ अङ्क (वि.सं. २०२१) को ३२ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
८	संख्याको अभिलेख	'पूर्णिमा' ३ अङ्कको ३२ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
९	संख्याको अभिलेख	इतिहास-संशोधन ६० संख्या (वि. सं. २०२०) को ४ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
१०	संख्याको अभिलेख	"पूर्णिमा" ३ अङ्कको ३३ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
११	संख्याको अभिलेख	'इतिहास-संशोधन' ६० संख्याको ५ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
१२	संख्याको अभिलेख	'संस्कृत-सन्देश' दोस्रो वर्ष (वि.सं. २०११)को १-२-३ अङ्कका १४-१५ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१३	संख्याको अभिलेख	'पूर्णिमा' ३ अङ्कको ३७ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
१६	संख्याको अभिलेख	'पूर्णिमा' ३ अङ्कको ३३ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
१८	संख्याको अभिलेख	'संस्कृत-सन्देश' १।८ अङ्क (वि. सं. २०१०)का १-३ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१९	संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' १० भाग (वि. सं. २०२०) का ४-६ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित

रेगमीज्यूको चौथो भागको

हाम्रो

- २० संख्याको अभिलेख इतिहास-संशोधन ५८ संख्या (वि. सं. २०२०) को २ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
- २२ संख्याको अभिलेख इ. सं. प्रमाण प्रमेयको १३ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
- २५ संख्याको अभिलेख इ. सं. प्रमाण प्रमेयको १४ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
- २६ संख्याको अभिलेख अभिलेख-संग्रह ६ भाग (वि. सं. २०१९)को ८ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
- २७ संख्याको अभिलेख इ. सं. प्रमाण प्रमेयको ११५ पृष्ठमा अलिकता अंश प्रकाशित
- ३२ संख्याको अभिलेख इ. सं. प्रमाण प्रमेयको १६ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
- ३३ संख्याको अभिलेख इ. सं. प्रमाण प्रमेयको १७ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
- ३४ संख्याको अभिलेख 'ऐतिहासिक-पत्रसंग्रह दोस्रो भाग (वि.सं. २०२१) को १ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
- ३६ संख्याको अभिलेख अभिलेख-संग्रह ६ भाग ९ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
- ३८ संख्याको अभिलेख 'इतिहास-संशोधन' ५१ संख्या (वि. सं. २०१७) को १ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
- ४२(ए) संख्याको अभिलेख 'अभिलेख-संग्रह' ६ भागको १० पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
- ४३ संख्याको अभिलेख इ. सं. प्रमाण प्रमेयको १८१-८२ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
- ४६ संख्याको अभिलेख 'इतिहास-संशोधन' ५९ संख्या (वि. सं. २०२०) को ५ पृष्ठमा धेरै अंश प्रकाशित
- ४९ संख्याको अभिलेख 'अभिलेख-संग्रह' ११ भाग (वि. सं. २०२०) को ८ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
- ५१ संख्याको अभिलेख 'अभिलेख-संग्रह' ३ भाग (वि. सं. २०१८) का ७-८ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
- ५३ संख्याको अभिलेख 'अभिलेख-संग्रह' ३ भागका ११-१४ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
- ५४ संख्याको अभिलेख 'अभिलेख-संग्रह' ३ भागका ९-१० पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित

रेग्मीज्यूको चौथो भागको

हाम्रो

५५ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ३ भागका १७-१८ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
५८ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ३ भागका १९-२० पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
६१ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ३ भागका २०-२१ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
६१ (ए) संख्याको अभिलेख	'पूर्णिमा' ७ अङ्कका ४४-४५ पृष्ठमा केही अंश प्रकाशित
६२ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ३ भागका २२ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
६५ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ६ भागका ११-१२ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
६६ संख्याको अभिलेख	'पूर्णिमा' ७ अङ्कका ४४-४५ पृष्ठमा केही अंश प्रकाशित
६८ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ३ भागका २३-२४ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
६९ संख्याको अभिलेख	'संस्कृत-सन्देश' दोस्रो वर्षको ४-५-६ का २७-२८ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
७१ (बी.) संख्याको अभिलेख	'पूर्णिमा' ८ अङ्कको २४ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
७१ (सी.) संख्याको अभिलेख	'पूर्णिमा' ८ अङ्कको २४ पृष्ठमा अलिकता अंश प्रकाशित
७२ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' १० भागका ७-११ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
७४ संख्याको अभिलेख	इ.सं. प्रमाण प्रमेयको ६२ पृष्ठमा केही अंश प्रकाशित
७६ संख्याको अभिलेख	इ.सं. प्र. प्र. को २३८ पृष्ठमा र पूर्णिमा १ अङ्कका १३-१४ सारांश प्रकाशित
७७ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' १० भागका ११-१२ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
७८ (ए) संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ६ भागको १३ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
७९ संख्याको अभिलेख	'पूर्णिमा' ५ अङ्कको २९ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
८० संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ७ भागका २४-२५ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित

रेग्मीज्यूको चौथो भागको

हाम्पो

८२ संख्याको अभिलेख	'इतिहास-संशोधन' ५१ संख्याका ४-६ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
८३ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ७ भागका २५-२८ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
८६ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ६ भागका १८-१९ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
८८ संख्याको अभिलेख	इतिहास-संशोधनको प्रमाण प्रमेयका १४२-४३ पृष्ठमा र गल्लीमा फ्याकिएका कसिगर (वि.सं.२०१८)को ६३ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
८९ संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह १० भागका १२-१३ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
९० संख्याको अभिलेख	'पूर्णमा' ४ अङ्कका ४६-४७ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
९०(ए) संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ७ भागको २८ पृष्ठमा र 'पूर्णमा' २ अङ्क (वि. सं. २०२१) को १७ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
९८ संख्याको अभिलेख	'पूर्णमा' २ अङ्कको १४ पृष्ठमा केही अंश प्रकाशित
१०२ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ११ भागको १० पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१०३ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ४ भागका ६-१० पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१०४ संख्याको अभिलेख	'संस्कृत-सन्देश' १११०११११२। अङ्कका ५९-६० पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१०५ संख्याको अभिलेख	अभिलेखसंग्रह ७ भागका २९-३० पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१०७ संख्याको अभिलेख	इ. सं. प्रमाण प्रमेयको २२७ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१०८ संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह ६ भागका २१-२२ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
११० संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह ११ भागको ११ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१११ संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह ११ भागका १२-१३ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित

रेग्मीज्यूको चौथो भागको

हाम्रो

११२ संख्याको अभिलेख	इतिहास-संशोधनको प्र. प्र. का २६९-७० पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
११२(ए) संख्याको अभिलेख	इतिहास-संशोधनको प्र. प्र. का १७४-७५ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
११३ संख्याको अभिलेख	इतिहास-संशोधनको प्र. प्र. को १०० पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
११५ संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह ७ भागको ३१ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१२० संख्याको अभिलेख	इ. सं. प्र. प्र. को २७१ पृष्ठमा केही अंश प्रकाशित
१२२ संख्याको अभिलेख	इ. सं. प्र. प्र. को २७१ पृष्ठमा सारांश प्रकाशित
१३४ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' १० भागको १६ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१३७ संख्याको अभिलेख	'ऐतिहासिक पत्र-संग्रह' दोस्रो भागका ६५-६६ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१३८ संख्याको अभिलेख	संस्कृत-संदेश' २।४-५-६ अङ्कको ३० पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१३९ संख्याको अभिलेख	'ऐतिहासिक पत्र-संग्रह' दोस्रो भागको ५२ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१४० संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह १० भागका १६-१९ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१४०(बी) संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह ७ भागका ३३-३४ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१४३ संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह ११ भागको १५ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१४४(ए) संख्याको अभिलेख	'ऐतिहासिक पत्रसंग्रह' दोस्रो भागको ६७ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१४५ संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह १० भागको २० पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१४६ संख्याको अभिलेख	ऐ. प. सं. दोस्रो भागको ६४ पृष्ठमा केही अंश प्रकाशित

रेग्मीज्यूको चौथो भागको

हामी

१४७ संख्याको अभिलेख	'ऐतिहासिक-पत्र-संग्रह' दोस्रो भागको ६१ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१५१ संख्याको अभिलेख	'ऐतिहासिक-पत्र-संग्रह' पहिलो भागको ६५ पृष्ठमा केही अंश प्रकाशित
१५२ संख्याको अभिलेख	"त्रिरत्नसौन्दर्यगाथा" को २६५ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१५२(ए) संख्याको अभिलेख	ऐतिहासिक-पत्रसंग्रह दोस्रो भागका ७२-७४ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
१५३ संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ११ भागको १६ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
परिशिष्ट(ए) संख्याको अभिलेख	'अभिलेख-संग्रह' ७ भागको २७ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
परिशिष्ट(बी) संख्याको अभिलेख	इतिहास-संशोधन ५१ संख्याको ७ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
परिशिष्ट(इ) संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह ४ भागको ५ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
परिशिष्ट(एफ) संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह ४ भागको ६ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
परिशिष्ट(जी) संख्याको अभिलेख	अभिलेख-संग्रह ४ भागका ११-१२ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
परिशिष्ट(एच) संख्याको अभिलेख	इतिहास-संशोधनको प्रमाण प्रमेयको १७६ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित
परिशिष्ट(आइ) संख्याको अभिलेख	इतिहास-संशोधनको प्रमाण प्रमेयको १९४ पृष्ठमा धेरै अंश प्रकाशित
परिशिष्ट ठाचासफु	'पूर्णमा' १२ पूर्णाङ्कका २२-३९ पृष्ठमा सम्पूर्ण प्रकाशित

यसै गरी रेग्मीज्यूको 'मेडिईभल् नेपाल' को तेस्रो, दोस्रो, पहिलो भागमा पनि प्रशस्त हाभ्रा खोजीहरू हाभ्रा नामोल्लेख बिना सुटुकक सारिएका छन् । तिनको केही उदाहरण हामीले छपाइसकेका पनि छौं ।

तेस्रो वर्षको आय-व्ययको विवरण

आम्दानी

५९३७।०४

ग्राहकबाट अहिले उठेको	१३२६।५०
फुटकर बिक्रीबाट	४५७।
श्री ५ को सरकार शिक्षामन्त्रालयबाट संशोधनमण्डलले पाएको अर्थसहायता	१०००।
श्रीमदनपुरस्कारपुस्तकालयबाट संशोधनमण्डलले पाएको अर्थसहायता	४००।
प्रत्येक रचयिताबाट महीनाको १५। रु. को दरले उठाउने नियमअनुसार अहिले उठेको	१०३५।
गणितसम्बन्धी लेखको लागि सो लेखका रचयिताबाट प्राप्त भएको	२७७।३४
त्रिभुवनविश्वविद्यालयबाट श्रीगुरु पं. नयराज पन्तले पाउनुभए जति संशोधनमण्डललाई दिने उहाँको निर्णयअनुसार उहाँबाट प्राप्त भएको	१३६२।५०
९ पूर्णाङ्कमा परेको चित्रको फलक बनाउन र सो छाप रचयिताबाट आएको	७८।७०

खर्च

५३७९।२५

९ पूर्णाङ्कमा	१४६०।६०
१० पूर्णाङ्कमा	९००।९०
११ पूर्णाङ्कमा	१५४७।१०
१२ पूर्णाङ्कमा	१२९८।१०
डाँकखर्च	६३।५५
अरु	१०९।

बाँकी

५५७।७९

+ + +

मुचना— चौथो वर्षको यो पहिलो अङ्क प्रेसबाट समयमा निस्कन सकेन । अहिले श्रावणमा मात्र यो अङ्क निस्क्यो ।

☉ २०२३ कार्तिक १४ गतेदेखि श्रीगुरु पं. नयराज पन्त त्रिभुवनविश्वविद्यालयको मासिक २२५ रु. को अध्यापक पदमा अस्थायी रूपमा नियुक्त हुनुभएको छ । त्यसबाट चैत्रसम्म आएको र उत्तरमध्यमाको परीक्षाको काम गर्दा आएको रु. ११० । पनि यसमा परेको छ । उहाँले र उहाँका दुइ छोरा महेशराज दिनेशराजले महीनाको १५ रु. को दरले बुझाउनुपर्ने कार्तिकदेखि ६ महीनाको रु. र गणितसम्बन्धी लेखको लागि रु. यसैबाट मिलाइएको छ ।

का. से. अ. व. नं. १५५/२४९

कार्यालय—

संशोधन—मण्डल

१०१४५२ महाबौद्ध काठमाडौं नेपाल

वि. सं. २०२४

वैशाख—ज्येष्ठ आषाढ

वार्षिक मूल्य—मो रु. ६।

(डाँकखर्च अलग)

यस अङ्कको मूल्य मो. रु. २।५०

मुद्रक—

जोगगणेश प्रेस प्रा० लि०

बालाजु औद्योगिक क्षेत्र, काठमाडौं